

Grafelijke Zalen Binnenhof

Vervolgonderzoek met waardestelling
van een viertal 'hotspots' binnen het complex
Grafelijke Zalen

Afbeelding op het voorblad

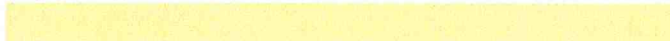
Kelder onder de Grote Zaal (Ridderzaal) uit circa 1295. Deze kelder is in gebruik als ontvangst- en expositieruimte van het Bezoekerscentrum ProDemos, *Huis voor democratie en rechtstaat*.

Grafelijke Zalen

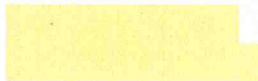
Binnenhof 8-14 Den Haag

Vervolgonderzoek met waardestelling
van een viertal 'hotspots' binnen het complex
Grafelijke Zalen

Opdrachtgever
Rijksvastgoedbedrijf

Auteurs

Augustus 2019

© 2019. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze rapportage mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautoriseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopieën, opnamen, in enige vorm of welke andere wijze zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de opdrachtgever en/of auteurs.

Inhoudsopgave

1	Inleiding	p. 07
2	Projectgegevens	p. 09
3	Beknopte bouwgeschiedenis complex Grafelijke Zalen	p. 10
4	Inleiding op drie onderzoeksvragen (hotspots)	p. 13
	4.1 Westelijke kelder Grote Zaal	
	4.1.1 <i>Gebruiksgeschiedenis kelder</i>	
	4.1.2 <i>Grafzerken</i>	
	4.1.3 <i>Inventarisatie grafzerken</i>	
	4.1.4 <i>Waardstelling</i>	
	4.2 Scheidingsmuur westelijke en middelste kelder Grote Zaal	
	4.2.1 <i>Bouwhistorisch onderzoek</i>	
	4.2.2 <i>Waardstelling</i>	
	4.3 Westmuur Weeskamer Rolgebouw	
	4.3.1 <i>Bouwhistorisch onderzoek</i>	
	4.3.2 <i>Waardstelling</i>	
	4.4 Keldergevel De Lairessegebouw	
	4.4.1 <i>Inleiding op onderzoekslocatie</i>	
	4.4.2 <i>Bouwhistorisch onderzoek</i>	
	4.4.3 <i>Waardstelling</i>	
5	Aanbevelingen voor verder onderzoek en documentatie tijdens werkzaamheden	p. 39
6	Literatuurlijst	p. 40
7	Colofon	p. 42

1. Inleiding

De vraagstelling voor het vervolgonderzoek van het complex Grafelijke Zalen concentreert zich op een viertal plaatsen waar in verband met de aanstaande renovatie van het Binnenhofcomplex interventies worden voorzien. De plaatsen waarvoor nader cultuur- en bouwhistorisch onderzoek is vereist, zijn de volgende zogenoemde hotspots:

1. Routing Bezoekers Grafelijke Zalen

Omschrijving in het Programma van Onderzoek (PvO): In het nieuwe ontwerp wordt de routing voor bezoekers in het souterrain aangepast en vernieuwd.

De vraagstelling aan de onderzoekers is tweeledig en is door de projectleiding aangegeven als het aanbrengen van een doorgang tussen de middelste en westelijke kelders onder de Grote Zaal (Ridderzaal). Ook moet de situering van de grafzerken in de westelijke kelder (de ProDemos kelder) in kaart worden gebracht en gewaardeerd.

2. Lichthof met trap en lift

Omschrijving in het PvO: Tussen de verschillende zalen aan de noordoostzijde van het Grafelijke Zalencomplex, bevindt zich een kleine binnenplaats. In de nieuwe ontwerpplannen wordt deze binnenplaats overkapt en voorzien van een ruime, statige trap en een lift. Hierdoor worden de verschillende zalen van het complex beter ontsloten en de lift vergroot de integrale toegankelijkheid.

De vraagstelling aan de onderzoekers is door de projectleiding aangegeven als onderzoek van één van de gevels waarin mogelijk een doorbraak wordt gemaakt. Dit is de westmuur van de zogenoemde Weeskamer op de verdieping van het Rolgebouw. Hiervoor wordt het muurwerk gedeeltelijk ontleisterd, zodat het kan worden onderzocht en gewaardeerd.

3. Nieuwe entree aanlevering goederen

Omschrijving in het PvO: Een entree voor het aanleveren van goederen naar het souterrain.

Deze nieuwe entree zorgt voor aanpassingen aan het straat- en gevelbeelden voor het gebruik van de achterliggende kelderruimten van de Grafelijke Zalen.

De vraagstelling aan de onderzoekers is door de projectleiding aangegeven als het aanbrengen van een nieuwe entree in de zuidgevel op souterrainniveau onder de grote spitsboog van het De Lairessegebouw.

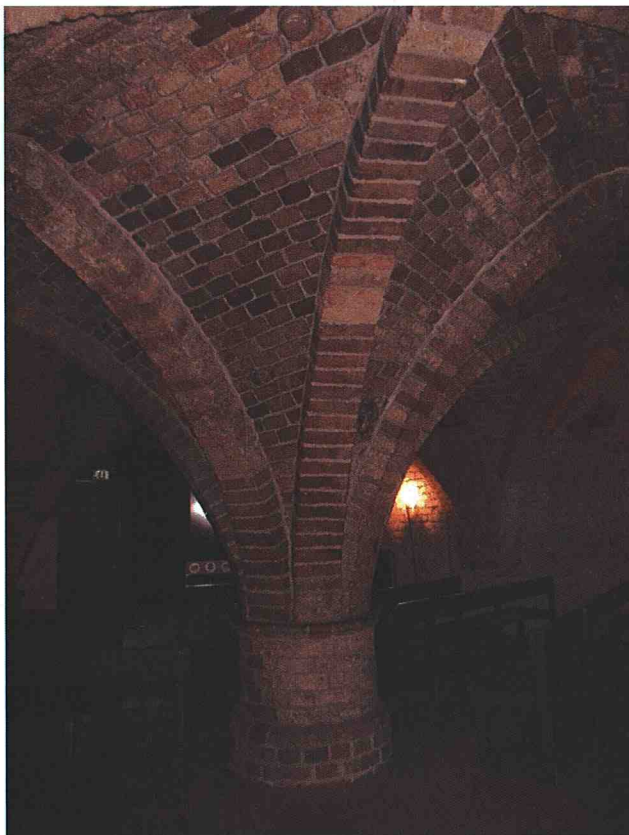
Onderzoek en waardering zijn van belang.

Het cultuurhistorisch onderzoek en waardstelling van de vier onderdelen dient een drietal doelen:

- voor het maken van de juiste ontwerpkeuzen en als inspiratie
- als ondersteuning voor de toetsende rol van de adviseurs van het Rijksvastgoedbedrijf
- als ondersteuning voor de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de Gemeentelijke monumentenzorg Den Haag voor weging van de plannen en het

verlenen van de omgevingsvergunning

Het onderzoek naar de vier hotspots en de rapportage hiervan heeft plaatsgehad in de maanden juli-augustus 2019.

Afb. 1. Detail van de middelste kelder onder de Grote Zaal (Ridderzaal). De kelder is in 1230 gebouwd door graaf Floris IV.

2. Projectgegevens

Binnenhof 8-14
2513 AA Den Haag

Kadastraal nummer: Sectie F nummer 1762

Monumentstatus: Rijksmonument

Monumentnummer: 17475

Inschrijving register: 11.01.1967

Omschrijving registerblad: Voormalig paleis der Graven van Holland met Ridderzaal; het oudste deel van omstreeks 1250 bevat nog een kelder uit de bouwtijd en daarboven de Rolzaal; de oostelijke aanbouw, eertijds de Civiele kamer van het Hof van Holland, dateert in zijn huidige toestand uit 1668, toen ook de zeven wandschilderingen op doek door Gerard de Lairesse werden aangebracht; de Ridderzaal uit de tweede helft van de 13e eeuw bevat in de kelder nog resten van een ouder gebouw.

Bescherming: Het gehele Binnenhof is onderdeel van een beschermd stadsgezicht.

Opdracht: Vervolgonderzoek met waardestelling van een viertal 'hotspots' binnen het complex Grafelijke Zalen

Opdrachtgever: Rijksvastgoedbedrijf

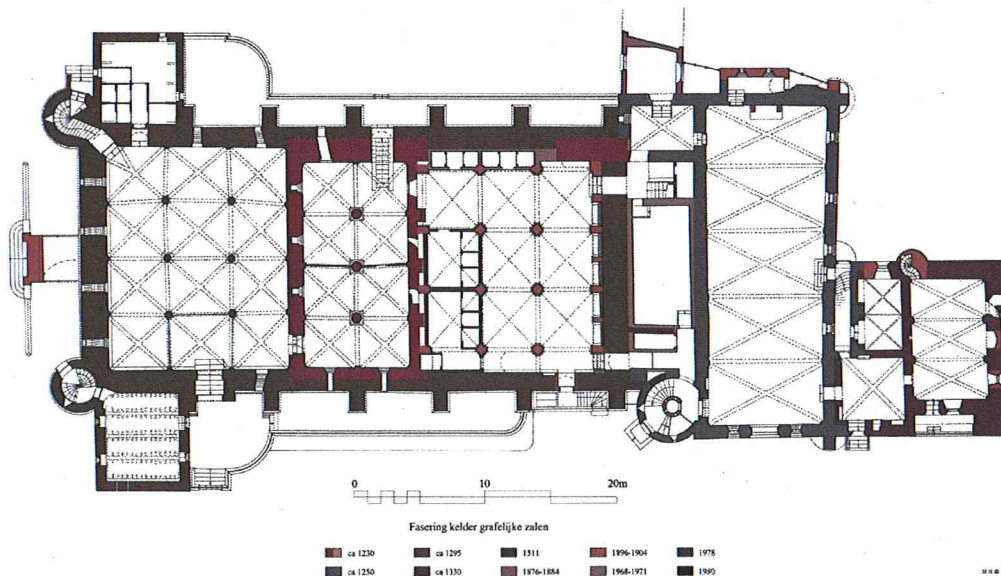
[Redacted]

Opdrachtnemers:

[Redacted]

3. Beknopte bouwgeschiedenis complex Grafelijke Zalen

Het complex Grafelijke Zalen bevindt zich in het centrum van het Binnenhof. Het bestaat uit een drietal aan elkaar verbonden gebouwdelen. Het grootste bouwdeel is de Grote Zaal (Ridderzaal). Daar achter bevindt zich het Rolgebouw met als belangrijkste vertrek de Rolzaal. In de aanbouw ten zuidoosten van het Rolgebouw is de De Lairessezaal gelegen en heet daarom ook wel het De Lairessegebouw. Het complex is in zijn algemeenheid ontstaan tussen 1229 en 1337.

Afb. 2. Plattegrond van de kelder verdieping van de Grafelijke Zalen met de verschillende bouwfasen in kleur.

In 1229 koopt graaf Floris IV (1210-1234) van Dirk van Wassenaar 'de hof van vrouwe Meilendis' en mogelijk bouwt hij hier in eerste instantie een jachtslot. De middelste kelder onder de Grote Zaal kan qua formaat baksteen worden gerelateerd aan een bouwphase door Floris IV ondernomen.

De bouwactiviteiten van Floris' zoon Willem II (1227-1256) hebben na zijn verkiezing tot rooms-koning van het Duitse Rijk in 1247, grootse vormen aangenomen: volgens een kroniekschrijver bouwt hij 'een coninclie palays'. Dit 'palays' is het Rolgebouw met aan de noordwestzijde de Haagtoren en een ronde traptoren aan de zuidwestzijde. Deze bouwdelen zijn door een muur verbonden met het gebouw van Floris IV, waardoor een binnentuin is ontstaan. De entree tot dit aanzienlijke gebouw is oorspronkelijk gelegen aan de oostzijde in de vorm van een smal portaalgebouw.

Floris V (1254-1296) bouwt vervolgens een nieuwe zaal als tegenhanger van de 'Oude Zaal' zoals het Rolgebouw oorspronkelijk wordt genoemd. Deze imposante zaal met een breedte van 18m zonder ondersteuning, is mogelijk geïnspireerd op de Westminster Hall in Londen, die Floris van zijn Engelandreizen kende. De ommuurde binnentuin wordt voor de bouw van de Grote Zaal aanzienlijk verkleind

tot de maat van de huidige binnenplaats en dient dan voornamelijk als lighthof voor de omliggende bebouwing.

De derde en laatste uitbreiding van het complex vindt plaats onder graaf Willem III (1287-1337) met de bouw van een vrijwel vierkant gebouw aan de zuidoostzijde van het Rolgebouw. Hierin bevindt zich op de verdieping de De Lairessezaal boven drie kelders van verschillende afmeting. Via dendrochronologie is het kaphout gedateerd op 1329, wat een passende datering voor het gehele bouwdeel geeft.

Gedurende de volgende bijna zeven eeuwen vinden er talrijke verbouwingen en wijzigingen aan dit gebouwencomplex plaats. In eerste instantie zijn deze ingrepen gerelateerd aan het gebruik van de bouwdelen. Tot circa 1500 worden het Rol- en het De Lairessegebouw gebruikt als woning voor de graven. Met de bouw van woonvertrekken langs de Hofvijver aan de noordzijde van het Binnenhof, komt de ruimte in de Grafelijke Zalen vrij voor bestuursorganen. Zo wordt hier in 1511 het Hof van Holland ondergebracht: de Rolzaal voor criminele zaken en de De Lairessezaal voor civiel recht. De toegang is dan niet langer via de oostzijde van het Rolgebouw, maar vindt plaats middels een trap tussen Grote Zaal en Rolzaal. Voor deze trap wordt op de binnenplaats aan de zuidzijde een portaal gebouwd.

In 1689 ondergaat de civiele Raadkamer een belangrijke wijziging. Architect Roman en schilder De Lairesse ontwerpen een geheel nieuw interieur, waarbij zeven geschilderde doeken van zijn hand in een 17de-eeuwse classicistische architectuur (van hout/stuc) worden opgenomen.

De Grote Zaal (Ridderzaal) is wat betreft het exterieur vanaf de begintijd tot in de 19de eeuw aan de noord- en zuidzijde geheel ingekapseld geraakt door de bouw van huizen en kantoren. In het interieur wordt ten tijde van de Republiek een groot rad ingebouwd voor de trekkingen van de loterij. Tegen de lange wanden worden allerlei houten kramen aangebracht die als boekwinkeltjes fungeren.

In 1860 vindt, nadat de Staatsloterij de zaal heeft verlaten, een grote bouwkundige ingreep plaats onder leiding van rijksbouwmeester Rose. Wegens vermeende bouwvalligheid en zijn misvatting over de authenticiteit van de kap, wordt deze middeleeuwse overkapping gesloopt en vervangen door een toentertijd moderne constructie van een zinkgedekte kap met glasruiten op gietijzeren kolommen in neogotische stijl.

Rond 1880 wordt een belangrijke historiserende restauratie van de westelijke buitengevel van de Grote Zaal ondernomen naar de plannen van architect Pierre Cuypers. Zowel de entree als de torenbekroningen krijgen een neogotische uitstraling.

Hadden de genoemde ingrepen steeds betrekking op de Grote Zaal, in de periode 1896-1904 ondergaat het gehele complex Grafelijke Zalen een restauratie waaraan het haar tegenwoordige uitstraling nog ontleent. Het complex is door nalatig onderhoud in een dergelijk slechte conditie gekomen, dat er aan het einde van de 19de eeuw zelfs stemmen opgaan om het complex af te breken. De door het Rijk ingestelde Commissie van advies, waarin vijf architecten zitting hebben, heeft op

grond van diepgaand onderzoek het gebouwencomplex teruggerestaureerd naar een middeleeuws beeld. De aanbouwen tegen de noord- en zuidgevel van de Grote Zaal worden gesloopt, de zijgevel zelf voor zover mogelijk gereconstrueerd en verder aangevuld tot het huidig uiterlijk met kantelenreeks en arkeltorentjes. Tevens worden aan de noord- en zuidgevel aanbouwen naar aanleiding van bouwhistorische vondsten en historische afbeeldingen gereconstrueerd met aan de noordzijde de zogenoemde Koninginnekamer.

Voor het interieur worden ook rigoureuze plannen ontwikkeld om het middeleeuwse karakter zoveel mogelijk terug te brengen. De kap van Rose, die nog maar 35 jaar daarvoor is aangebracht, wordt wegens ondeugdelijkheid (lekkages) gesloopt en vervangen door een reconstructie van de oorspronkelijke eiken kap naar de opmetingen van de oude kap die Rose voor de sloop ervan in 1860 heeft laten maken. Het 17de-eeuwse interieur van de De Laressezaal is daarentegen teruggebracht in deze uitmontering, omdat na ontmanteling van de zaal zoveel bouwsporen uit verschillende tijden worden gevonden, dat een eenduidige reconstructie ondoenlijk blijkt.

De Rolzaal krijgt een nieuwe balklaag en er worden vensters gereconstrueerd op basis van een aantal vondsten van oorspronkelijke vensters. Dit geldt ook voor de erboven gelegen Weeskamer.

Aan de bestaande kelders onder de Grote Zaal wordt een derde kelder toegevoegd voor de plaatsing van een oliegestookte ketel voor het centrale verwarmingssysteem, de tegenwoordige Garderobekelder onder het oostelijk deel van de zaal. Vanwege het nieuwe gebruik van de zaal vanaf 1904 voor Prinsjesdag (opening van de Verenigde Vergadering van de Staten-Generaal) vindt een aantal aanpassingen plaats ten behoeve van de logistiek.

Behalve diverse interne renovaties/aanpassingen in verband met techniek, comfort en smaak, vindt omstreeks 1968 nog een bouwkundige ingreep plaats in het gebied van de binnenplaats in verband met de logistiek van de Grote Zaal. Zo wordt de binnenplaats onderkelderd en wordt als pendant van het portaal met trap uit 1511 aan de noordzijde van de binnenplaats een tweede trapportaal toegevoegd. Het exterieur van dit door architect ir. H. Lussanet de la Sablonière uitgevoerde trapportaal is bewust in een afwijkende materiaalsoort uitgevoerd, zodat dit gebouw duidelijk herkenbaar is als een latere invulling.

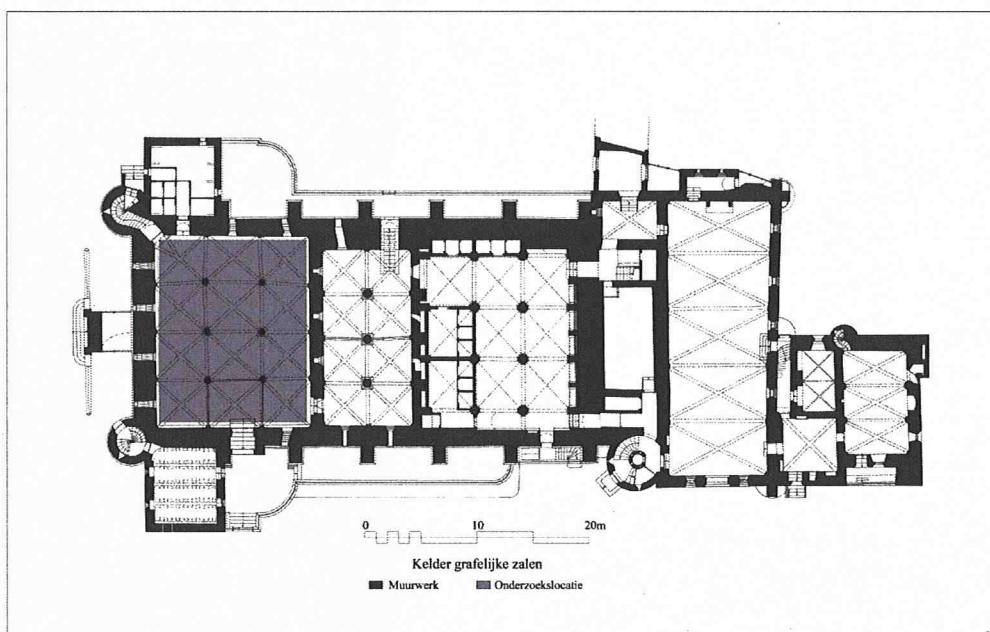
4 Inleiding op vier onderzoeksvragen (hotspots)

Het onderzoek naar de vier hotspots is tweeledig aangepakt: literatuuronderzoek naar de grafzerken in de westelijke kelder onder de Grote Zaal (Ridderzaal) en door bouwhistorisch onderzoek is het historisch muurwerk gedocumenteerd op schaal 1:20 op ruitjespapier. Vervolgens zijn deze uitgewerkt in tekeningen waarin in kleur de verschillende bouwfases zijn aangegeven.

Voor de documentatie van het historisch muurwerk van de westmuur van de Weeskamer op de verdieping van het Rolgebouw is het muurwerk gedeeltelijk ontleisterd. Tijdens de ontleistering is geconstateerd dat het pleisterwerk op de westmuur is opgebouwd uit twee lagen, waarvan de onderste een flinterdunne cementlaag betreft. Deze laag bleek uiterst moeizaam te verwijderen zodat het onderzoek hier noodgedwongen in omvang is beperkt.

Voor een verantwoording van de bouwfasering van de Grafelijke Zalen, zie de rapportage: P.C. van der Heiden, H.F.G. Hundertmark, *Grafelijke Zalen Binnenhof, Cultuurhistorisch onderzoek met waardstelling van een drietal 'hotspots' binnen het complex Grafelijke Zalen*, Den Haag-Oss, 2018.

4.1 Westelijke kelder Grote Zaal

Afb. 3. Kelderplattegrond van de Grafelijke Zalen met daarin aangegeven de onderzoekslocatie.

4.1.1 Gebruiksgeschiedenis kelder

De westelijke kelder onder de Grote Zaal is in circa 1295 tot stand gekomen, gelijktijdig met de bouw van de Grote Zaal (Ridderzaal). De kelder had oorspronkelijk vermoedelijk een opslagfunctie en ontsloot tevens de aangrenzende middelste kelder onder de Grote Zaal.

In 1920-1932 is de Haagse Kunstkring gevestigd in de westelijke kelder; de middelste kelder fungeert lange tijd als fietsenbewaarplaats. Tussen 1970 en 1974 is de kelder in

gebruik als voorlichtingscentrum van de VVV. Na een verbouwing in 1974 wordt hier een permanent informatiepunt ingericht. Na een tweede verbouwing in 1982 huisvest de kelder de Stichting Voorlichtingscentrum Binnenhof waarin de Eerste en Tweede Kamer, Algemene Zaken, de Rijksgebouwendienst en de VVV van Den Haag/Scheveningen samenwerken. In 2011 is het bezoekerscentrum verplaatst naar het gebouw van ProDemos aan de Hofweg en sindsdien functioneert de kelder als ontvangst- en expositieruimte van ProDemos.

4.1.2 Grafzerken

Enkele gave grafzerken die sinds de afbraak van de Hofkapel in 1879 zijn verveesd en tijdelijk zijn opgeslagen in de middelste kelder, zijn bij de verbouwing van de westelijke kelder in 1979-1981 hier geplaatst. Uit de literatuur blijkt dat in 1879 zeventien grafzerken zijn gelicht en opgeslagen in de kelder onder de Grote Zaal. Uiteindelijk zullen in 1979-1981 veertien grafzerken in de westelijke kelder worden geplaatst. Onduidelijk is waar de overige drie zerken zich bevinden.

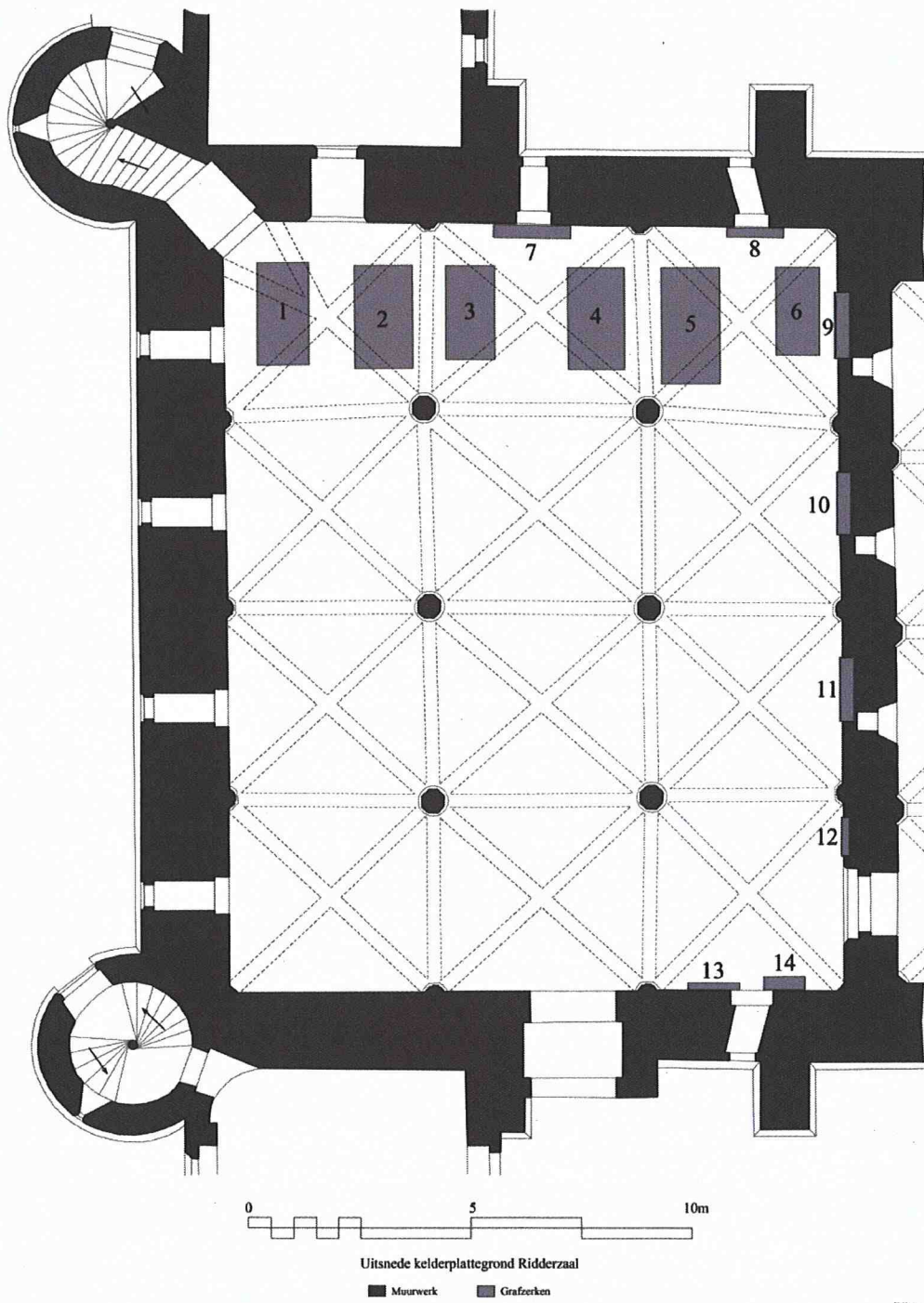
Afb. 4. De westelijke kelder met in de vloer enkele in 1979-1981 geplaatste grafzerken. In het midden rechts een van de grafzerken die is opgesteld tegen de keldermuur.

Van de veertien grafzerken zijn zes in de huidige vloer opgenomen, vier zijn opgesteld tegen de keldermuren en vier grafzerken zijn ingemetseld in de muur.

4.1.3 Inventarisatie grafzerken

Voor een determinatie van de grafzerken is zowel het overzicht in de publicatie van E.C. M. Prins, 'De grafzerken uit de voormalige Hofkapel te 's-Gravenhage', in *De Nederlandsche Leeuw* LXVIII (overdruk uit 1960), als uitgangspunt genomen als de

inventarisatie in de publicatie van D. Veegens, *Verslag omtrent het onderzoek naar het aanwezig zijn van grafsteden of andere historische merkwaardigheden in de voormalige Hofkapel op het 's Gravenhaagsche Binnenhof, 's Gravenhage 1879*. Met de documentatie van de veertien grafzerken is tevens de conditie van de grafzerken in kaart gebracht.

Afb. 5. Plattegrond van de westelijke kelder onder de Grote Zaal (Ridderzaal) waarin de positie van de grafzerken is aangegeven. De nummering verwijst naar de inventarisatie van de grafzerken.

1. **Inghelram de Jonge van der Mersch**, rentmeester-generaal van de Graaf van Holland, overleden waarschijnlijk op 23.09.1494, en **Katryn van Rauquieres**, vrouw van Inghelram, overleden 23.04.1499.
Plaatsing grafzerk: vloer. De grafzerk heeft afmetingen van 114 x 228 cm. De dikte kon niet worden bepaald. Conditie: slijtage en aanheling rechts boven.
2. **Gobbert Wallerandt**, auditeur ordinaris van de Rekenkamer van Holland, overleden 06.07.1568. Plaatsing grafzerk: vloer. De grafzerk heeft afmetingen van 130 x 230 cm. De dikte kon niet worden bepaald. Conditie: verschillende barsten.
3. **Mr. Bartholomeus van der Horst** van Haarlem, kanunnik van de Hofkapel, overleden 04.05.146(?). De grafzerk heeft een opschrift langs de rand: Hier leit begrave / Meester Bartelmeeus va d. Horst va Harle canonic / Dese cappelle starf / Int iaer os he'n MCCCCLX... de IIII dach in mee. In 't midden van de grafzerk: een miskelk tusschen twee zalfkruikjes, ampullae. Aan de hoeken van de grafzerk de zinnebeelden der vier Evangelisten.
Plaatsing grafzerk: vloer. De grafzerk heeft afmetingen van 109 x 207½ cm. De dikte kon niet worden bepaald. Conditie: twee barsten van links naar rechts, opgevuld met reparatiemortel. Groot gat.
4. **Mr. Petrus de Gouda**, kanunnik van de Hofkapel, deken van Naaldwijk, pastoor te Voorschoten, overleden 13.09.1540. De grafzerk heeft een opschrift langs de rand: Hic jacet sepult' vene / Rabilis vir dns et mgr Petrus de Gouda decan' ecclie / Collegiale in Naelwyck / Curat' in voorscote ac hui' ecclie canonic q. obiit ao milmo. Vervolgt onder den bovensten rand: Quiqentesio quadragesimo / Die vero XIII mens' Septembris / Cujus animi requies eterna. In 't midden van de grafzerk: een ruitvormig wapenschild met zes zespuntige sterren, geplaatst drie, twee, een; met een hartschild, gedeeld, waarop boven drie visschen loodregt, beneden een vijfpuntige ster. Aan de hoeken van de grafzerk de zinnenbeelden der vier Evangelisten.
Plaatsing grafzerk: vloer. De grafzerk heeft afmetingen van 130 x 227½ cm. De dikte kon niet worden bepaald. Conditie: barst van links naar rechts.
5. **Mr. Jan van Oesdorp**, kanunnik en deken van de Hofkapel en raad-commissaris van het Hof van Holland, overleden april 14 (89?). De grafzerk heeft een opschrift langs de rand: Hier leit begrave meest' Jan va / Oestorpp canonick en deke va dese capel quoda raidt commissaris / Van dese hove die starf int jae / Ons here MCCCC ende [89?] opte ... dach in April. In 't midden van de grafzerk: een miskelk.
Plaatsing grafzerk: vloer. De grafzerk heeft afmetingen van 130 x 260 cm. De dikte kon niet worden bepaald. Conditie: barst van links naar rechts en diverse beschadigingen, opgevuld met reparatiemortel.
6. **Onbekend**. Plaatsing grafzerk: vloer. De grafzerk heeft afmetingen van 99 x 193 cm. De dikte kon niet worden bepaald. Conditie: slijtage en linker onderhoek vernieuwd.
7. **Philips van der Aa**, ridder, heer van Schiplaeken, burgemeester van Mechelen overleden tussen 1586 en 1590 en zijn weduwe **Petronella van der Drift**. Opstelling grafzerk: tegen keldermuur, 18cm boven vloer. De grafzerk

heeft afmetingen van 172 x 246 cm en een dikte van 28 cm. Conditie: diverse randbeschadigingen.

8. **Joos de Zoete de Laeke**, heer van Villers, maarschalk der Verenigde Nederlanden, gouverneur en kapitein-generaal van de provincie Utrecht, overleden 15.04.1589 en zijn gemalin **Clara d'Anneux dite de Walrue**, overleden juli 1617. In 't midden van de grafzerk een vierkante cartouche met het opschrift: Joos de Soete dict de Lake / Seigneur de Villers / Marechal de camp des armées / Des privinces unies / Gouverneur et capitaine general / De la province d'Utrecht / Trespassé / Le 15e d'avril / 1589 / et / dame clara d'Anneux dicte de Walrue / son espouse / trespassee de Juillet / 1617. Aan de bovenzijde van het grafzerk het wapen van Joos de Zoete de Laeke en langs de randen de quatieren. Onderaan het wapen van Clara d'Anneux dite de Walrue.

Opstelling grafzerk: tegen keldermuur, 17 cm boven vloer. De grafzerk heeft afmetingen van 130 x 232 cm en een dikte van 20½ cm. Conditie: van links naar rechts een barst, door en door.

9. **Dirck de Bye**, zoon van Joris de Bye, sinds 1519 tesorier van Delft en Aeltgen Danielsdr, eerste rekenmeester van Holland, overleden voor 20.11.1591. De grafzerk vertoont een familiewapen in een ronde cartouche. Het wapen heeft een gevleugelde helm met als helmdek een bijenkorf. Het wapenschild voert een dwarsbalk. Eronder een vierkante cartouche waar oorspronkelijk het grafschrift in was gegraveerd. Tijdens het lichten van de grafzerk in 1879 was nog leesbaar: 'Theodo... de XII (XIII?) ak...
Plaatsing grafzerk: ingemetseld, 17 cm boven vloer en de grafzerk steekt 4 cm uit de muur. De grafzerk heeft afmetingen van 146 x 258 cm. De dikte kon niet worden bepaald. Conditie: goed.

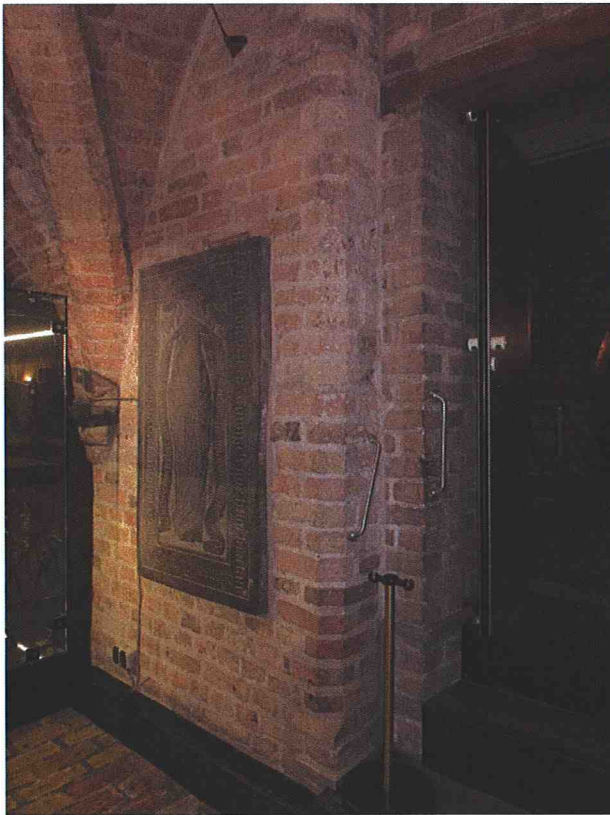
10. **Mr. Tjaard Elgersma**, kanunnik van de Hofkapel, officiaal van Oostfriesland, overleden 16.05.1537. De grafzerk heeft een opschrift langs de rand: Hoc sub saxo jacet sepultus / Venerabilis vir dns et mgt theodard' elgersma canonic' hui' / Insignis Capelle et quodam / Officialis toti phrisie orietalis qui obit ao 1537 16 may cui' aie requies. In 't midden van de grafzerk: een hangend wapenschild met twee figuren. Aan de hoeken van het grafzerk de zinnebeelden der vier Evangelisten.

Plaatsing grafzerk: ingemetseld, 19 cm boven vloer en de grafzerk steekt 4 cm uit de muur. De grafzerk heeft afmetingen van 141 x 253 cm. De dikte kon niet worden bepaald. Conditie: goed.

11. **Mr. Barent Bucho** (ab) Aytta van Zwychem, deken van de Hofkapel, raad Hof van Holland, overleden 03.12.1528. De grafzerk heeft een opschrift langs de rand: Hoc sub saxo sepult' est / Venerabilis vir m Bernardus Bucho Aytta a Zwyche Phrysius / j.u. liceciat' necno c. M. P. / Holladia zeladia ac phrysia consili' hui' capelle curie hagen decan'q. Onder de bovenste rand: Obiit ao 1528 3io decebris. In 't midden van de grafzerk: een staande engel, met de linkerhand aan een dubbel lint een schild houdende, waarop een korenschoof. Op een banderol daaronder: Domat onia virtus. Aan de hoeken van de grafzerk de zinnebeelden der vier Evangelisten.

Plaatsing grafzerk: ingemetseld, 18 cm boven vloer en de grafzerk steekt 4 cm uit de muur. De grafzerk heeft afmetingen van 144 x 257 cm. De dikte kon niet worden bepaald. Conditie: goed.

12. **Mr. Jacob van Barry**, kanunnik van de Hofkapel, secretaris ordinarius van de Graaf van Holland, overleden 31.01.1499, lees 1500. De grafzerk heeft een opschrift langs de rand: Hier leit begrave meester / Jacob van bariy [Barby?] canonick ind'hage Secretari' / Ordinari' va myne gena Dige hre sterf ao MCCCCXCIX de leste dach i januario. In 't midden van de grafzerk: een monniksbeeld, geheel in de py gewikkeld, en een banderol met het opschrift: Eenen lynen cleet Eene weeken plancke / Vaer ick mede in dander landt. Plaatsing grafzerk: ingemetseld, 78 cm boven vloer en de grafzerk steekt 4 cm uit de muur. De grafzerk heeft afmetingen van 84½ x 144 cm. De dikte kon niet worden bepaald. Conditie: slijtage en randbeschadigingen.

*Afb. 6. Grafzerk nr. 12 van **Mr. Jacob van Barry**, kanunnik van de Hofkapel, secretaris ordinarius van de Graaf van Holland.*

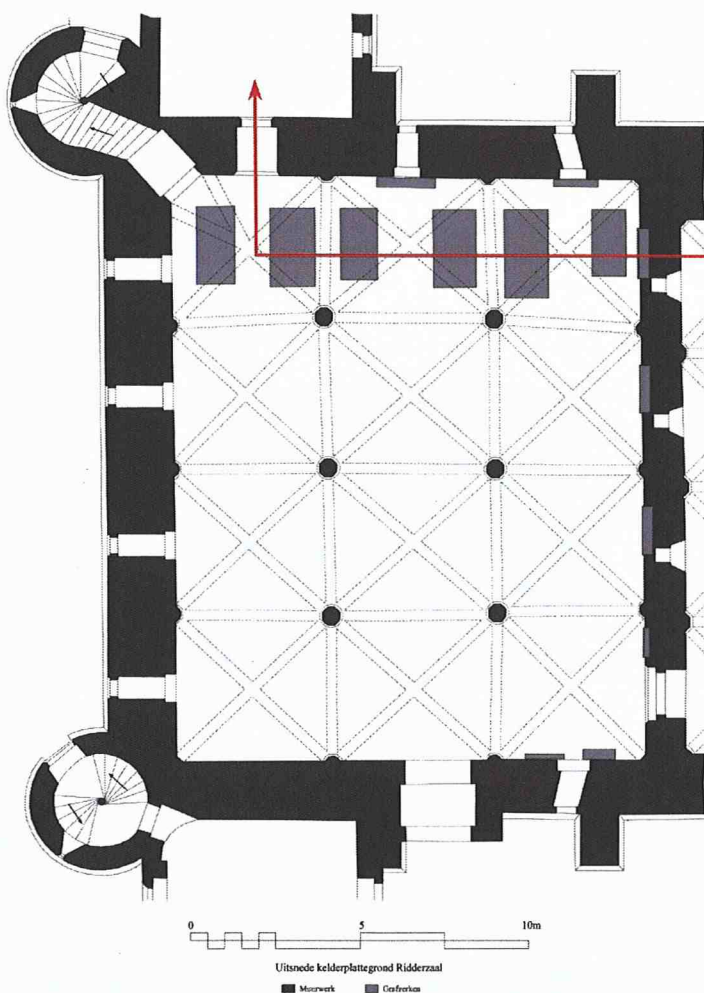
13. **Mr. Johan van Noirtwijck**, priester en kanunnik van de Hofkapel, overleden 30.01.1514, lees 1515. De grafzerk heeft een opschrift langs de rand: Hic jacet sepultus / Johes de noirtwyck pbr capelle collegiate bte / Marie virgis curie du- Calis hagesis canonic q obit ao XVcXVIII penultia Januarii. In 't midden van de grafzerk: een wapenschild met eene halve stor en eene halve lelie tegen elkander. Opstelling grafzerk: tegen kelder muur, 20 cm boven vloer (op hardstenen plint). De grafzerk heeft afmetingen van 115 x 208 cm en een dikte van 15 cm. Conditie: slijtage en randbeschadigingen.

14. **Mr. Maarten van Naerden**, raad Hof van Holland, eerder president (Hof van Utrecht en Lieutenant van Stad en Lande van Groningen, overleden januari 1567, en zijn weduwe **Petronella Obrechts**, overleden juli 1585. Opstelling grafzerk: tegen keldermuur, 20 cm boven vloer (op hardstenen plint). De grafzerk heeft afmetingen van 95 x 202½ cm en een dikte van 30 cm. Conditie: randbeschadigingen.

4.1.4 Waardestelling

Een hoge monumentwaarde wordt toegekend aan de historische grafzerken vanwege de oorspronkelijke functie, afwerking en materialisatie, en omdat ze een tastbare verwijzing vormen naar de voormalige Hofkapel op het Binnenhof. De grafzerken hebben waarden vanuit de gebruikshistorie omdat ze afkomstig zijn van de voormalige Hofkapel, en aanvankelijk opgeslagen in de middelste kelder (die tevens dienst deed als fietsenstalling), nu zijn geplaatst in de westelijke kelder onder de Grote Zaal.

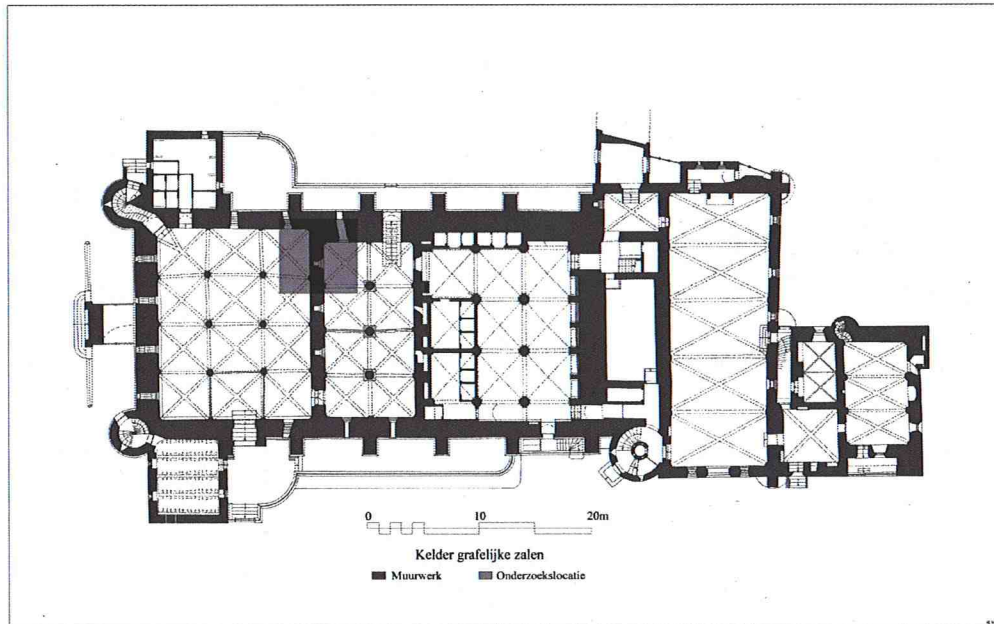
De huidige opstelling van de grafzerken heeft een positieve monumentwaarde omdat deze dusdanig is gekozen zodat de belevingswaarde van de grafzerken optimaal tot hun recht komt. Met de plaatsing is in principe ook rekening gehouden met het gebruik van de kelder als ontvangst- en expositieruimte.

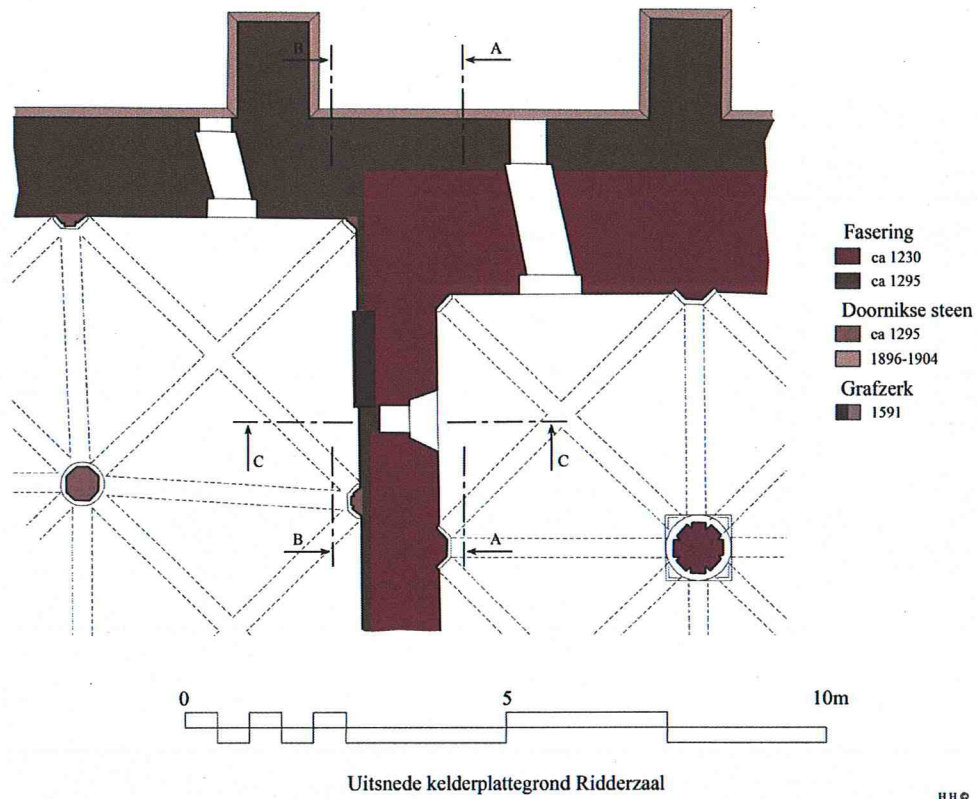
Afb. 7. Plattegrond van de westelijke kelder onder de Grote Zaal (Ridderzaal) waarin de positie van de grafzerken is aangegeven. De rode pijl geeft de geplande nieuwe routing weer.

4.2 Scheidingsmuur westelijke en middelste kelder Grote Zaal

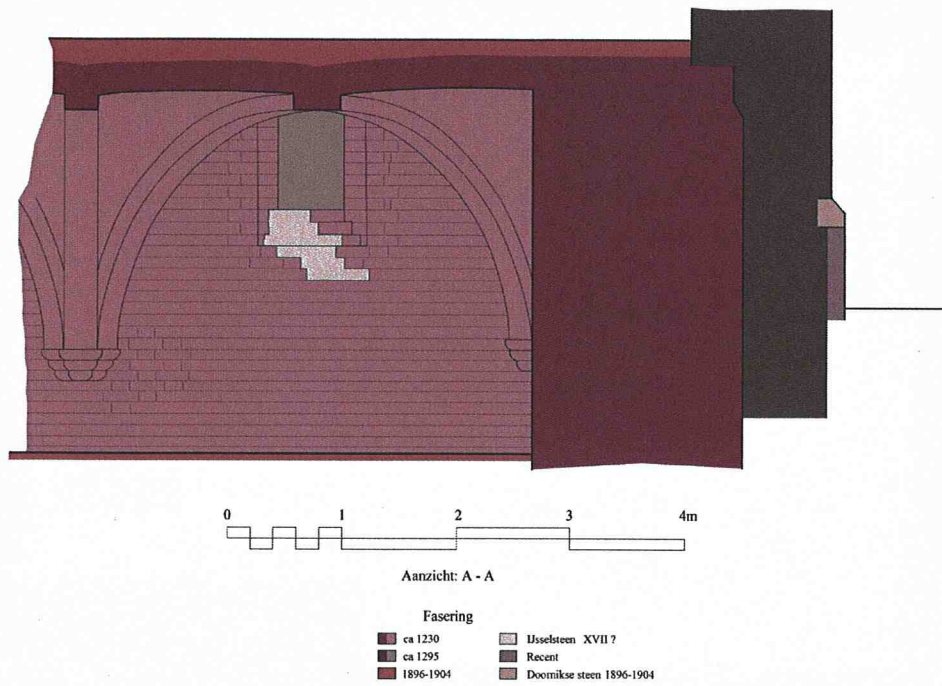
4.2.1 *Bouwhistorisch onderzoek*

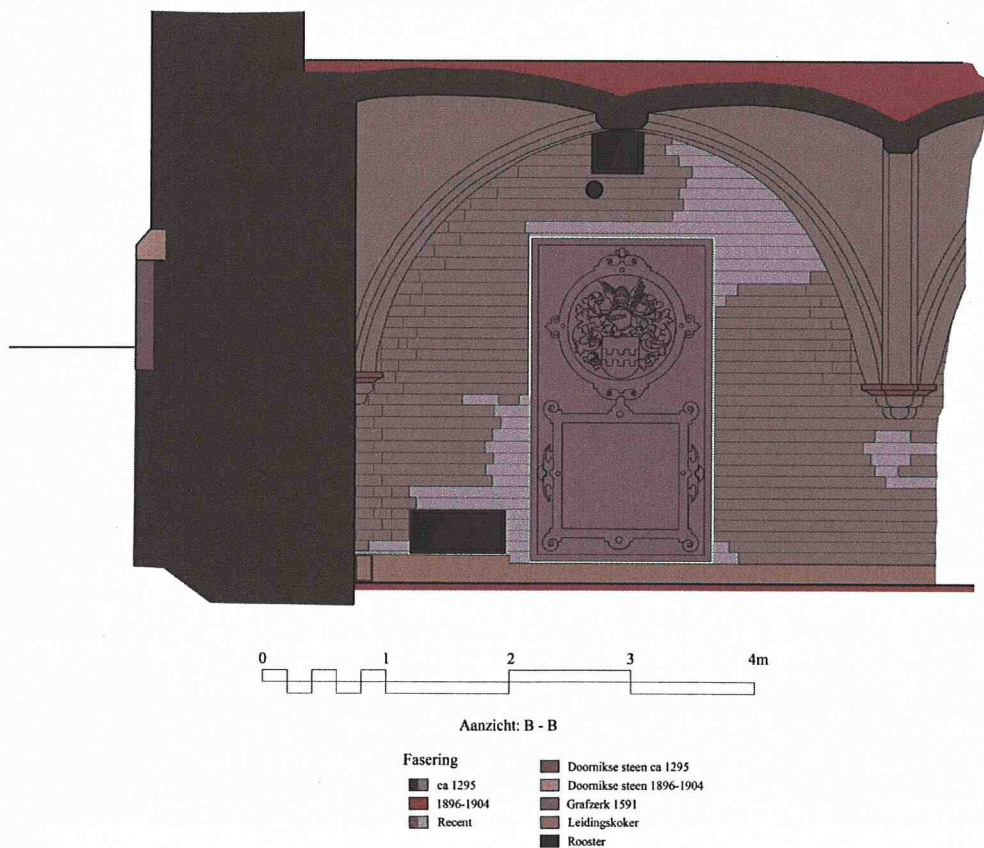
Afb. 8. Kelderplattegrond van de Grafelijke Zalen met daarin aangegeven de onderzoekslocatie.

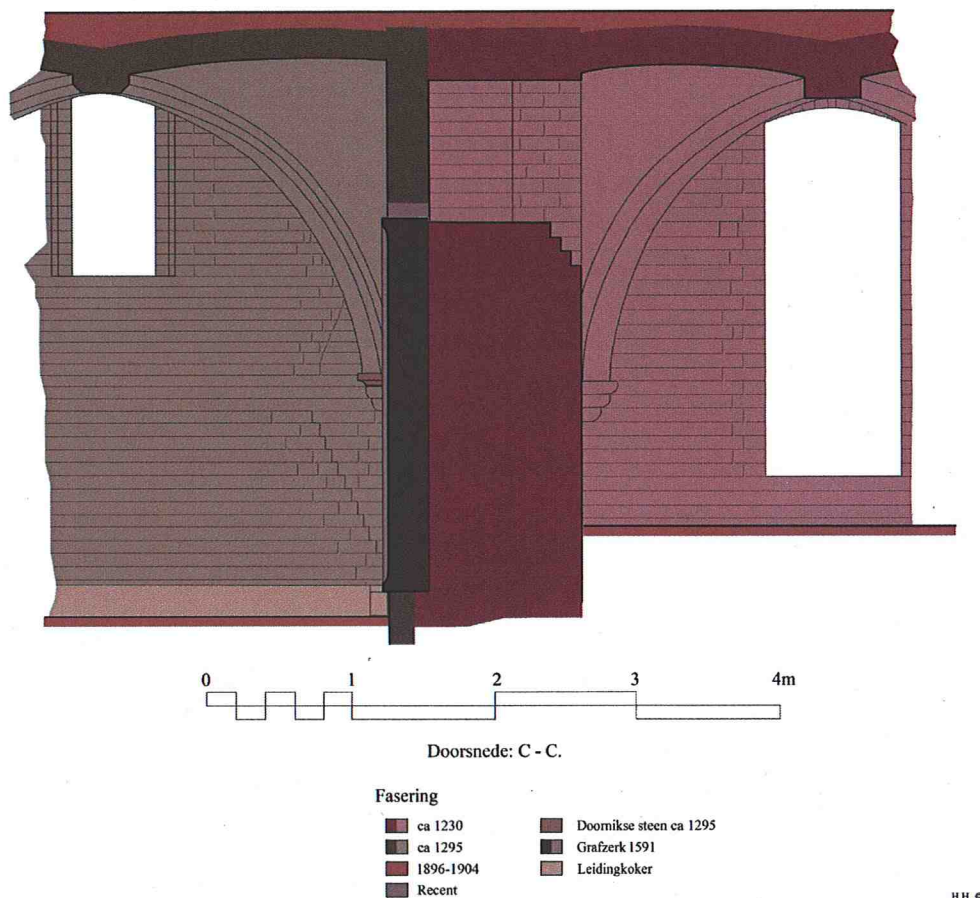
Afb. 9. Uitsnede kelderplattegrond met de verschillende bouwfases en materialisatie in kleur.

Afb.10. Aanzicht A-A van de westelijke gevel van de middelste kelder onder de Grote Zaal. De verschillende bouwfases en materialisatie in kleur.

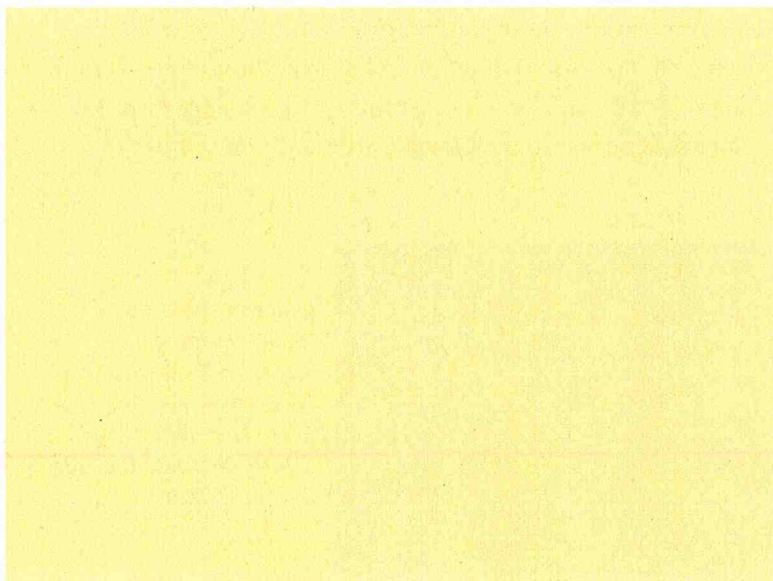
Afb.11. Aanzicht B-B van de oostelijke gevel van de westelijke kelder onder de Grote Zaal. De verschillende bouwfases en materialisatie in kleur.

Afb.12. Doorsnede C-C van de scheidingsmuur tussen de middelste en westelijke kelder onder de Grote Zaal. De verschillende bouwfases en materialisatie in kleur.

Bij het bouwhistorisch onderzoek van de westelijke muur van de middelste kelder is het muurdeel ter plaatse van het noordwestelijk gewelfvak van de overwelling onderzocht. Muurwerk en overwelling van kruisribgewelven op drie ronde zuilen zijn uit circa 1230 en opgetrokken in baksteenformaten van 29/29½/30 x 14/14½ x 8½ cm. Het metselwerk van de keldermuren heeft een variërende tien lagenmaat van 99-103 cm en is uitgevoerd in een zuiver Vlaams verband. Het muurwerk vertoont bouwsporen waaruit kan worden opgemaakt dat het muurwerk is opgetrokken met gemetselde uitsparingen en versnijdingen voor de gebogen gewelflijnen. In de uitsparingen en op de versnijdingen zijn in een tweede fase de consoles, waarop de gewelfribben ontspringen, en de gewelfvelden aangebracht. Er is dus sprake geweest van een bouwvolgorde. Vermoedelijk zijn de gewelven pas geslagen toen het gebouw al onder de kap was. In het midden van het gewelfvak is een keldervenster aangebracht, vlak onder de kruin van het gewelf. Dit rechthoekige venster met vensternis met afgeschuinde zijkanten vertoont aan de getrapte onderzijde reparatiewerk van IJsselsteen, vermoedelijk uit de 17de eeuw.

In het kruisribgewelf is inboetwerk uit 1896-1904 waarneembaar en is de huidige keldervloer van hergebruikte kloostermoppen in dezelfde periode gelegd. Hierbij is het oorspronkelijke vloerniveau uit circa 1230 aangehouden.

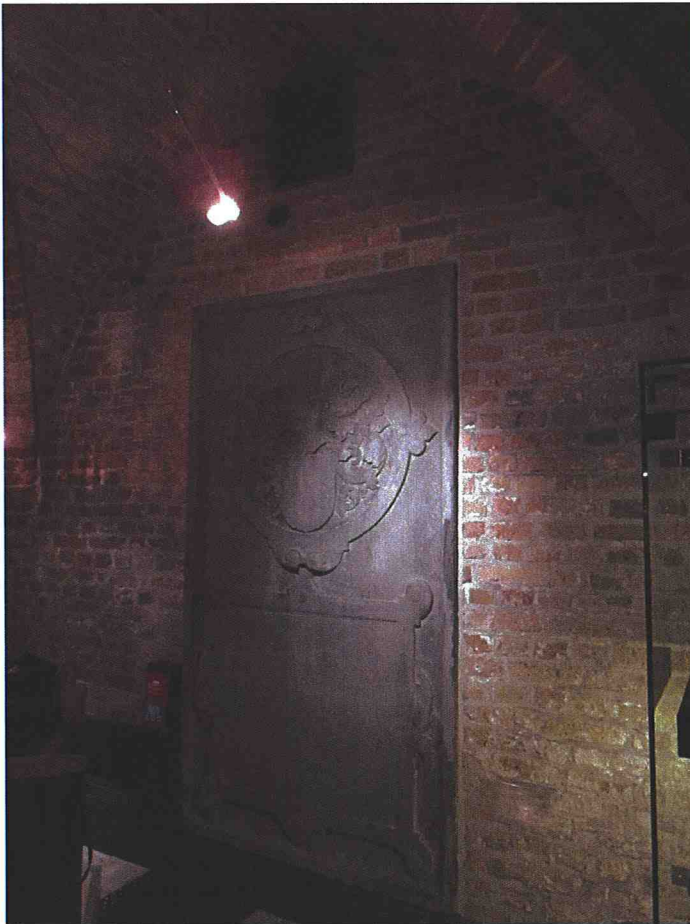
Afb. 13. Detail van de middelste kelder, die deels dienst doet als fietsenstalling en opslagruimte. Het gedocumenteerde muurwerk bevindt zich in de opslagruimte,

waar zich de ontvangst- en expositieruimte van ProDemos bevindt..

Bij het bouwhistorisch onderzoek van de oostmuur van de westelijke kelder is het muurdeel ter plaatse van het noordoostelijk gewelfvak van de overwelling gedocumenteerd. Muurwerk en overwelling van kruisribgewelven op zes ronde zuilen van Doornikse steen met kapitelen en basementen dateren uit circa 1295 en zijn opgetrokken in baksteenformaten van 28/28½ x 13½ x 7½ cm. Het metselwerk van de keldermuren heeft eveneens een variërende tien lagenmaat van 84-88 cm en is uitgevoerd in Vlaams verband. Ook hier vertoont het muurwerk bouwsporen waaruit opgemaakt kan worden dat het muurwerk is opgetrokken in verschillende stadia. In de noordgevel is een vallende tand waargenomen tot een hoogte van 145 cm. Dit betreft in eerste instantie de aanleghoogte van de drie nieuwe keldergevels. Vervolgens is hierop verder gebouwd en is de schil tegen de keldergevel uit circa 1230 opgetrokken. Deze schil vertoont net als de overige keldermuren gemetselde uitsparingen en versnijdingen voor gebogen gewelflijnen. De versnijdingen voor de gebogen gewelflijnen worden in het metselwerk geaccentueerd door het consequent afwisselende gebruik van koppen en strekken zodat het beeld van een vallende tand in de vorm van een gebogen lijn ontstaat. Soms is er zelfs sprake van het toepassen van kop-klezoor werk. In de uitsparingen en op de versnijdingen zijn in een volgende fase de consoles (van zowel baksteen als Doornikse steen) geplaatst, waarop de gewelfribben ontspringen en de gewelfvelden zijn aangebracht. Ook bij de westelijke kelder is sprake van een bouwvolgorde. Hierbij is bewust gekozen om tegen de keldermuur van circa 1230 een schil te plaatsen zodat consoles en gewelflijnen niet hoefden te worden ingehakt, maar eenvoudig in de gemetselde uitsparingen en versnijdingen konden worden geplaatst. Deze schil is vermoedelijk niet hoger opgetrokken dan de gebogen gewelflijnen.

In het metselwerk is in 1979-1981 een grafzerk ingemetseld afkomstig van de voormalige Hofkapel. De grafzerk is van Dirck de Bye, overleden voor 20.11.1591 (nr. 9 op afbeelding 5). De zerk heeft afmetingen van 146 x 258 cm, is 17 cm boven vloer ingemetseld en steekt 4 cm uit de muur.

ok is er her en der sprake van inboetwerk. Onder langs de rand van de keldermuur is een moderne leidingkoker aanwezig. De bakstenen keldervloer dateert uit 1896-1904 met in de baksteen het stempel van de steen- en kleiwarenfabrikant: W.H. van Zanten jr. / Ouderzorg / Leiderdorp. Met het aanbrengen van de vloer is het oorspronkelijk vloerniveau uit circa 1295 aangehouden.

Afb. 14. Het gedocumenteerde muurdeel van de oostelijke muur van de westelijke kelder onder de Grote Zaal. Ingemetseld de grafsteen van Dirck de Bye uit 1591.

4.2.2 Waardstelling

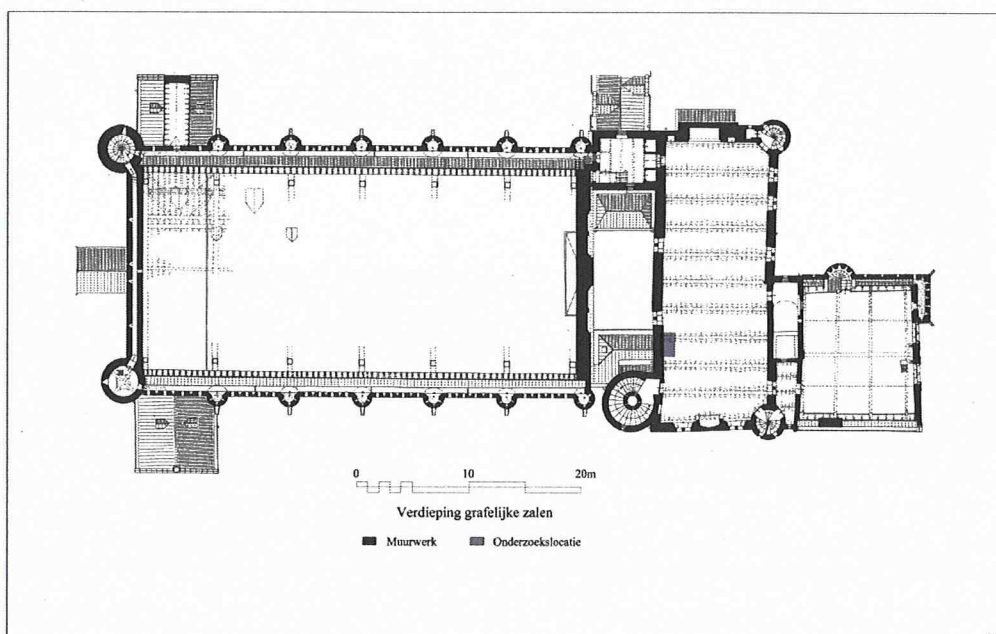
De middelste kelder onder de Grote Zaal (Ridderzaal) behoort tot de vroegste bebouwing (circa 1230) die in circa 1295 grotendeels is verwijderd voor de bouw van de Grote Zaal, waarbij ook de westelijke kelder tot stand is gekomen. Tijdens de restauratie van 1896-1904 zijn de huidige keldervloeren aangebracht. In 1979-1981 is aan de zijde van de westelijke kelder een grafzerk afkomstig van de voormalige Hofkapel ingemetseld.

Hoge monumentwaarde geldt voor het beide kelders omdat het oorspronkelijke muurwerk en overwelling hier nog aanwezig is. Zowel de vloerniveau's als de

materialisatie van beide keldervloeren hebben een hoge monumentwaarde. De grafzerk heeft een hoge monumentwaarde vanwege de oorspronkelijke functie, afwerking en materialisatie en omdat het een tastbare verwijzing vormt naar de voormalige Hofkapel op het Binnenhof. De huidige opstelling van de grafzerk heeft een positieve monumentwaarde omdat de belevingswaarde van de grafzerk optimaal tot zijn recht komt.

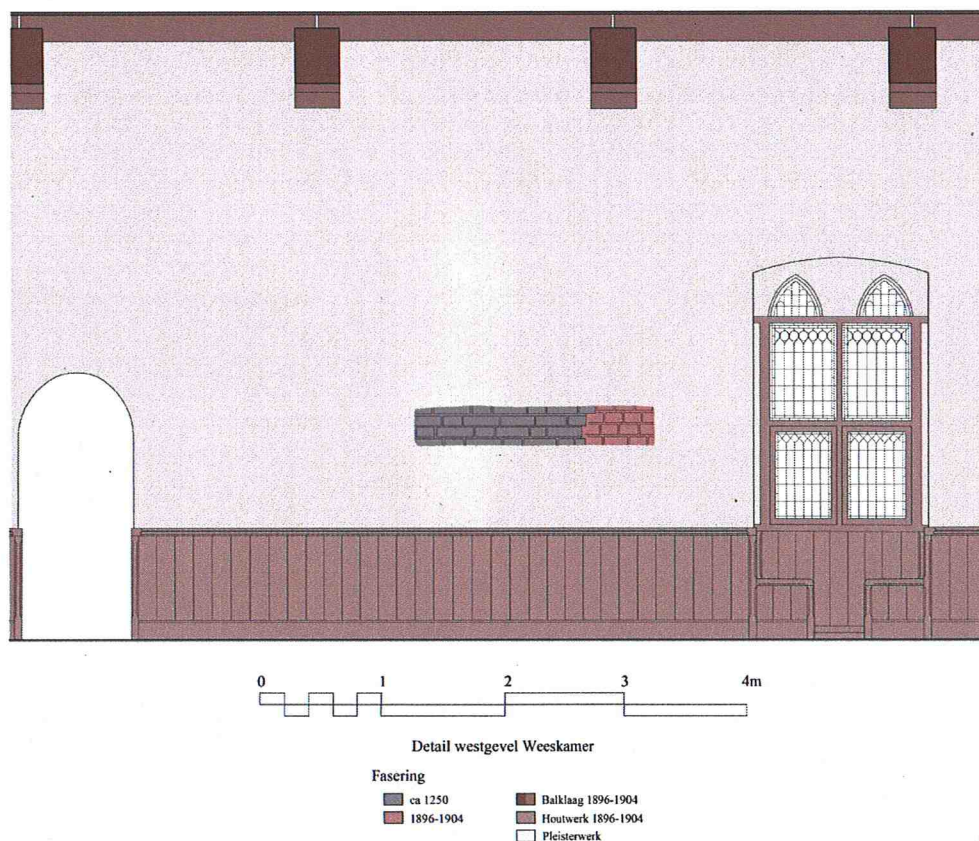
4.3 Westmuur Weeskamer Rolgebouw

4.3.1 *Bouwhistorisch onderzoek*

Afb. 15. Plattegrond van de verdieping van de Grafelijke Zalen met daarin aangegeven de onderzoekslocatie.

Bij het bouwhistorisch onderzoek van de westelijke muur van de Weeskamer op de verdieping van het Rolgebouw is het muurdeel tussen het zuidelijke entree en venster gedocumenteerd. Hiervoor is het muurwerk gedeeltelijk ontleisterd. Tijdens het ontleisteren is geconstateerd dat het pleisterwerk recent (1968?) is en is opgebouwd uit twee lagen, waarvan de onderste een flinterdunne cementlaag. De toplaag is een ongeveer 1 cm dikke witte pleisterlaag, die overeenkomt met het pleisterwerk uit 1896-1904. Dit pleisterwerk is aangetroffen op de zuidmuur van de Weeskamer en bestaat uit een witte laag met een dikte van circa 1 cm. De flinterdunne cementlaag blijkt uiterst moeizaam te verwijderen zodat het onderzoek hier noodgedwongen beperkt in omvang is gebleven.

Afb. 16. Aanzicht van een gedeelte van de westelijke muur van de Weeskamer, met aangegeven het ontleisterde gedeelte muurwerk.

Aangetroffen is oorspronkelijk metselwerk uit circa 1250 dat in een rommelig Vlaams verband is gemetseld met geelkleurige bakstenen van 29 x 14/14½ x 8 cm. Een lagenmaat kon niet worden genomen. Dit originele werk gaat op een afstand van circa 130 cm vanaf de linker zijkant van de vensternis over in restauratiewerk uit 1896-1904. Dit metselwerk is uitgevoerd in hergebruikte baksteen, gemetseld in een cementmortel. In de linker zijkant van de vensternis is hetzelfde metselwerk aangetroffen. De hergebruikte baksteen heeft een rood/oranje kleur en een hoogte- en breedtemaat die iets kleiner is als het originele geelkleurige baksteenwerk uit circa 1250. Ook de houten lambrisering, het venster met vensterbetimmering en vensterbanken dateren uit 1896-1904.

Concluderend kan worden gesteld dat een strook metselwerk links van de vensternis met een breedtemaat van circa 130 cm en vermoedelijk over de volle hoogte van de ruimte door en door is vernieuwd tijdens de restauratiewerkzaamheden van 1896-1904. Ook het originele metselwerk is vermoedelijk over de volle hoogte bewaard gebleven en waarschijnlijk tot aan de binnenhoek met de zuidgevel. Zo kon een stukje van het metselwerk in de binnenhoek van de zuidgevel worden bekeken, dat origineel metselwerk uit circa 1250 betreft.

Afb. 17 en 18. Links de westmuur van de Weeskamer tijdens de ontpleisteringswerkzaamheden. Vanwege de flinterdunne cementlaag onder de witte pleisterlaag is de ontpleistering (3 uur machinaal afbikwerk) beperkt tot een smalle strook. Rechts de binnenhoek van de west- en zuidmuur van de Weeskamer met in de hoek van de zuidmuur afgefallen pleisterwerk met erachter origineel metselwerk uit circa 1250.

4.3.2. Waardestelling

De westelijke muur van de Weeskamer op de verdieping van de Rolgebouw behoort tot de bouwperiode van het Rolgebouw in circa 1250 en is in 1896-1904 gerestaureerd. Recent (1968?) is het pleisterwerk op de muur vernieuwd. Hoge monumentwaarde geldt voor het originele metselwerk uit circa 1250. Ook het restauratiewerk uit 1896-1904 waaronder de lambrisering, het venster met vensterbetimmering en vensterbanken hebben een hoge monumentwaarde. Het metselwerk uit 1896-1904, dat slechts vulmateriaal betreft, heeft een positieve monumentwaarde. Het recente pleisterwerk heeft een indifferente monumentwaarde.

Afb. 19. Detail van het ontpleisterde muurwerk met links het originele geelkleurige metselwerk uit circa 1250 en rechts het rood/oranje kleurige metselwerk uit 1896-1904.

4.4 Keldergevel De Lairessegebouw

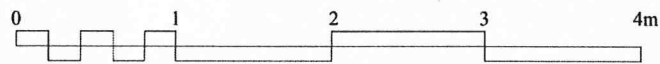
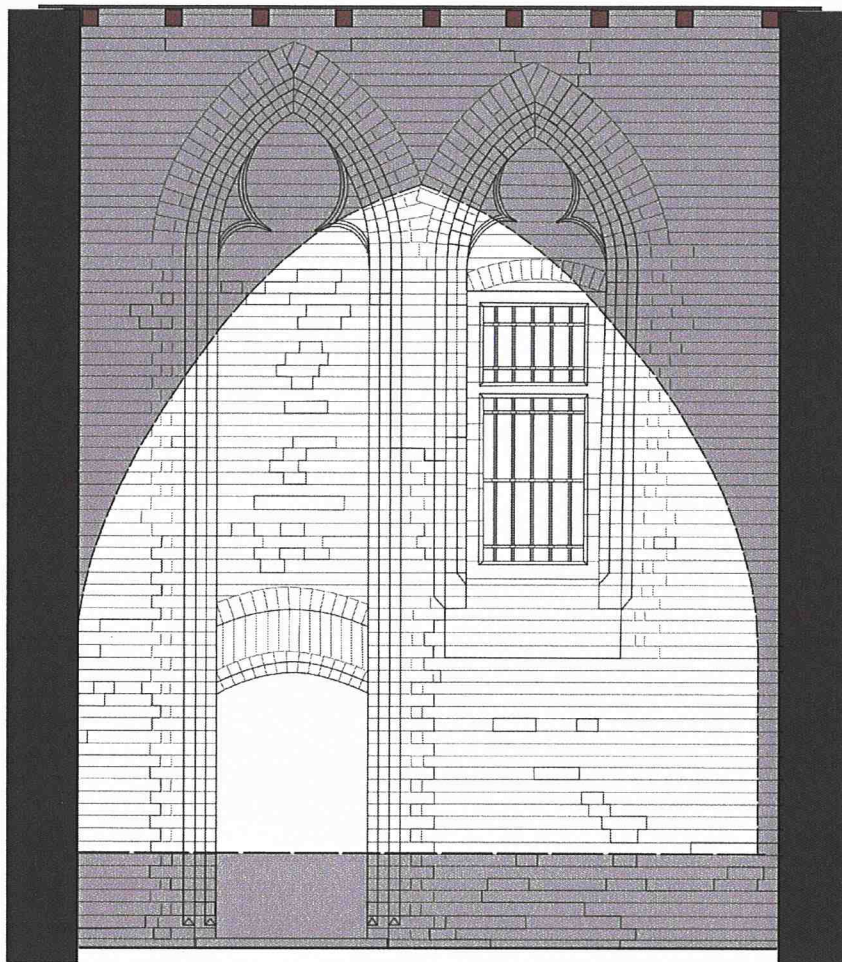
4.4.1 Inleiding op onderzoekslocatie

Onderzocht is de zuidelijke keldergevel van de oostelijke kelder van het De Lairessegebouw. De buitengevelzijde van deze gevel heeft een statige rechthoekige vormgeving en is terugliggend in het gevelvlak geplaatst, in een gevelnis. Deze nis is gefaseerd tot stand gekomen en wordt aan de voorzijde overspannen door een hoge korfboog, voor een optimale daglichttoetreding van het keldervenster in de achterliggende keldergevel.

Afb. 20. Detail van de zuidelijke gevel van het De Lairessegebouw met rechts onder de spitsboog en achter het hekwerk, enigszins verborgen, de terugliggende keldergevel. Boven de later toegevoegde spitsboog is de hoge korfboog zichtbaar.

Vermoedelijk is om constructieve redenen deze korfboog ondervangen door een enorme spitsboog. Hierdoor ligt de gevel nu enigszins beschut, wat zijn effect heeft op de belevingswaarde/zichtbaarheid van de keldergevel. Deze belevingswaarde wordt verder aangetast door de hoogte van het huidige maaiveld, dat ruim boven het oorspronkelijke ligt.

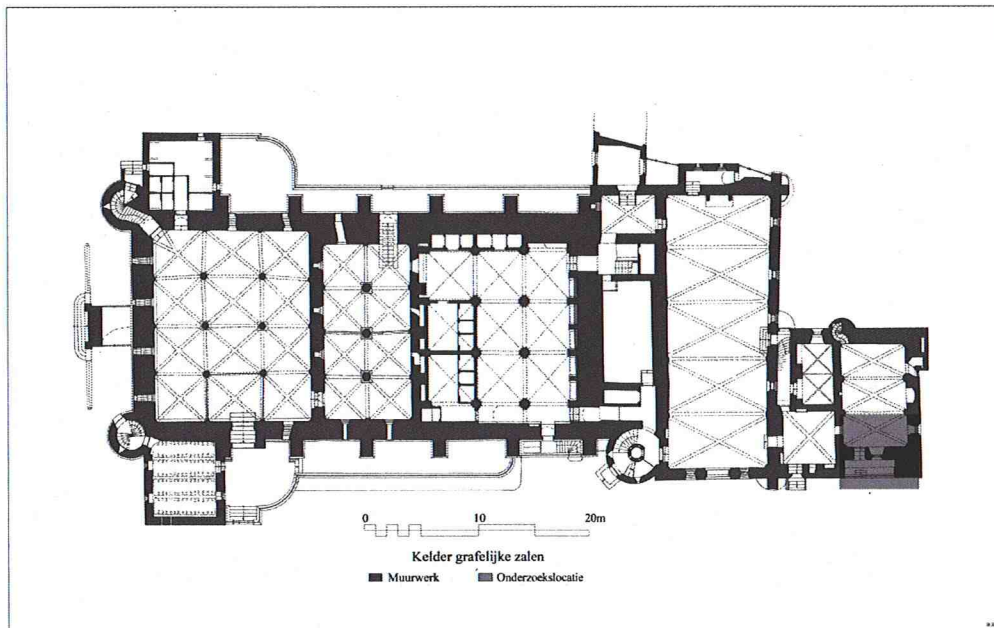
Aanzicht: A - A

- Muurwerk
- Beschut
- Balklaag

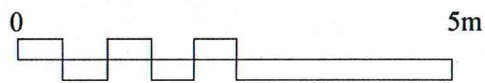
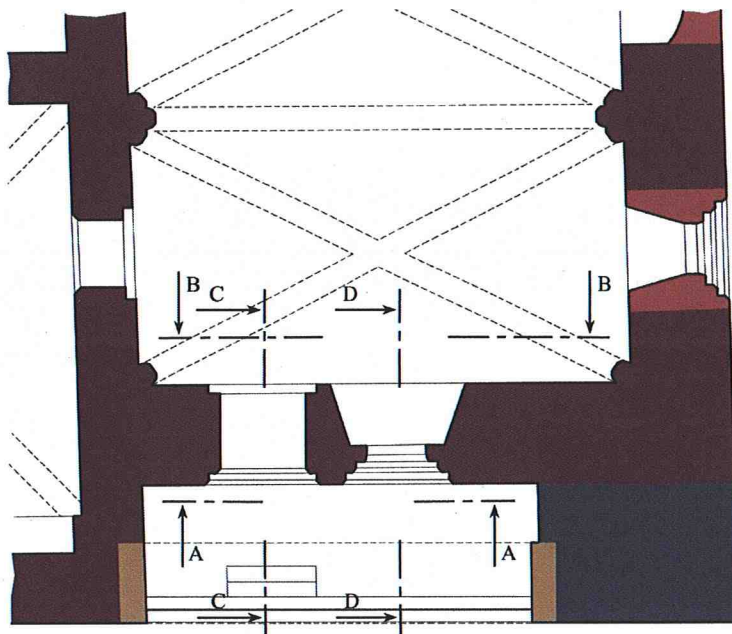
H.H.©

Afb. 21. De gedocumenteerde keldergevel met daarin in kleur aangegeven welke delen van de gevel beschut liggen door het te hoge maaiveld en de enorme spitsboog.

4.4.2 *Bouwhistorisch onderzoek*

Afb. 22. Kelderplattegrond van de Grafelijke Zalen met daarin aangegeven de onderzoekslocatie.

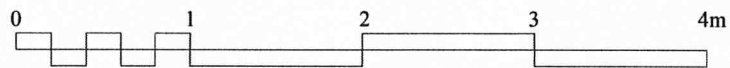
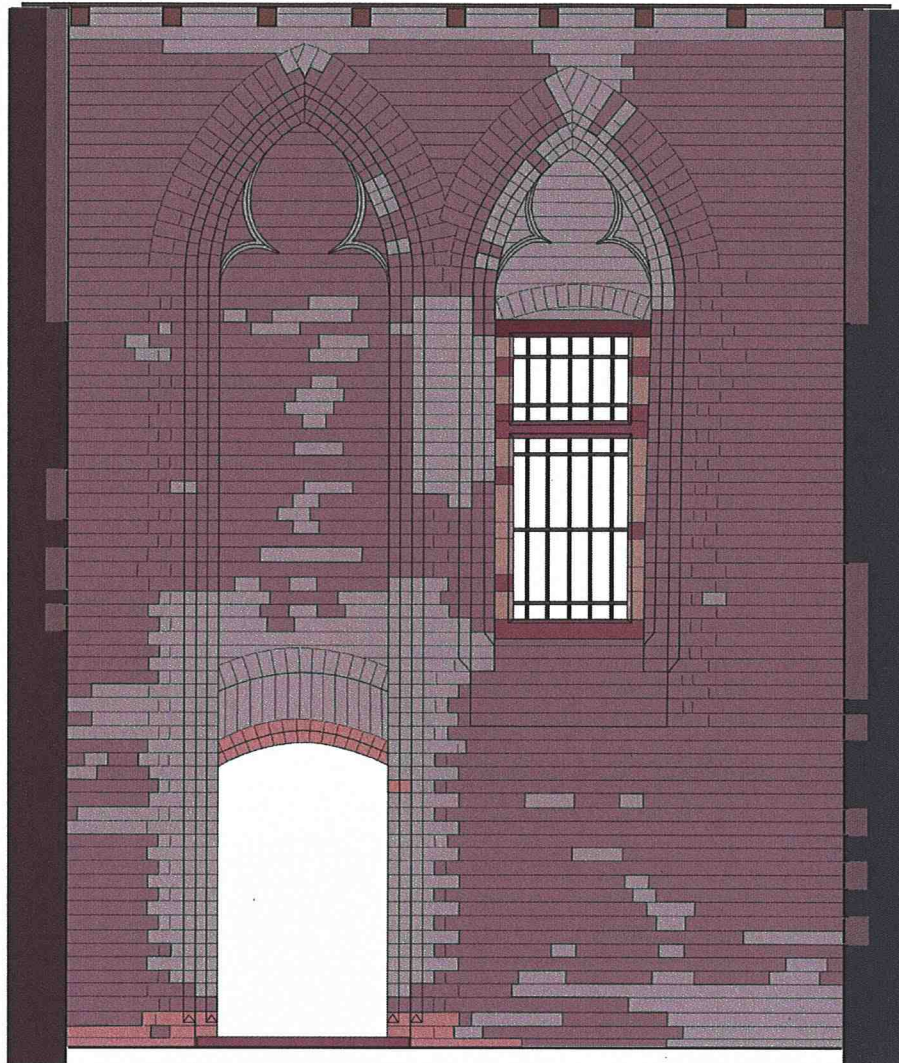
Uitsnede kelderplattegrond Lairessezaal

Fasering

	ca 1330		XIVB 2e fase
	XIVB 1e fase		1896-1904

H.H.©

Afb. 23. Uitsnede kelderplattegrond met de verschillende bouwfasen en materialisatie in kleur. Het vervolgonderzoek heeft geleid tot een verfijning van de bouwfaserings van het De Lairessegebouw.

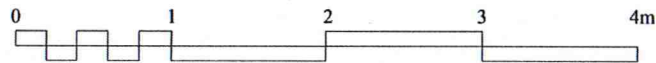
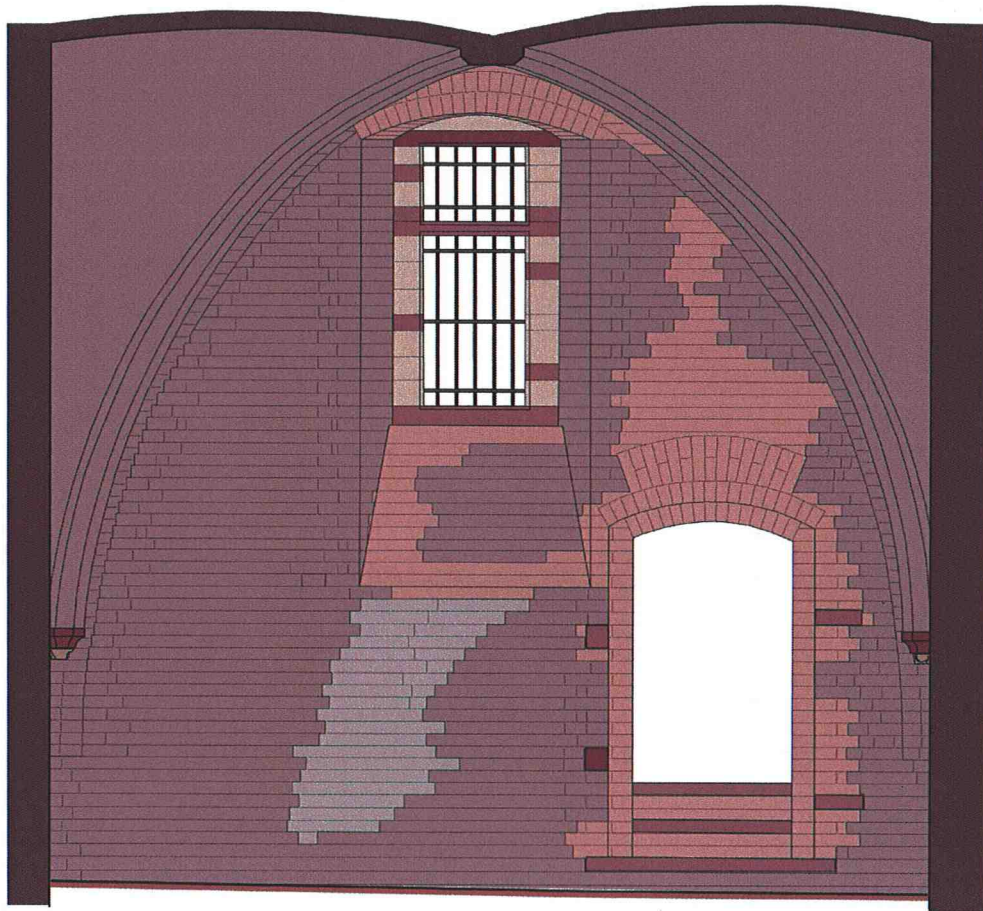

Aanzicht: A - A

Fasering			
	ca 1330		Rode zandsteen ca. 1330
	XIVB 1e fase		Rode zandsteen 1896-1904
	1896-1904		Tufsteen 1896-1904
	Recent		Tralie 1896-1904
			Balklaag 1896-1904

H.H.©

Afb.24. Aanzicht A-A van de zuidelijke gevel van de oostelijke kelder onder de De Lairessezaal. In kleur de verschillende bouwfases en materialisatie.

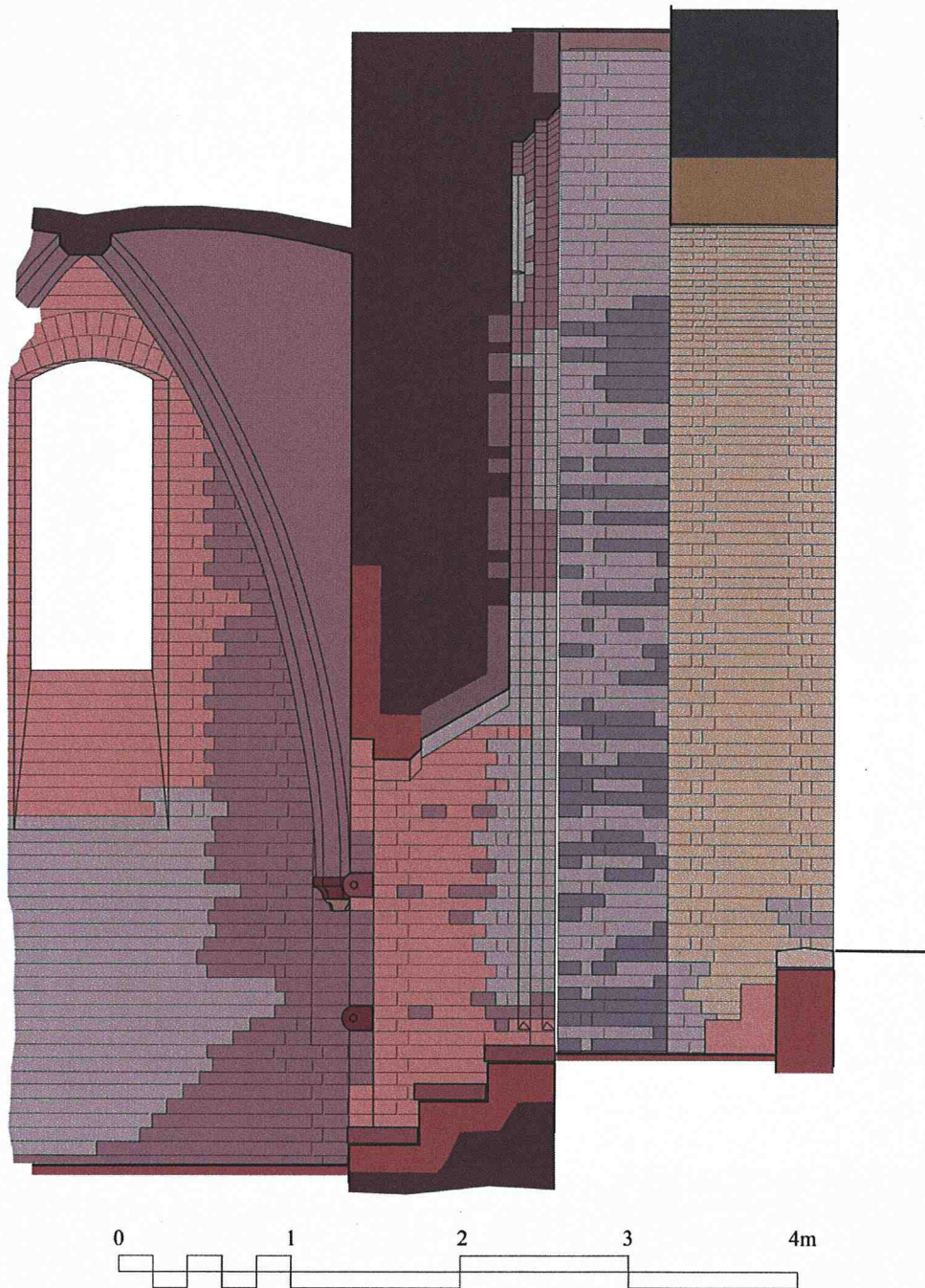
Aanzicht: B - B

Fasering

■ ca 1330	■ Rode zandsteen ca 1330
■ 1896-1904	■ Rode zandsteen 1896-1904
■ Recent	■ Tufsteen ca 1330
	■ Tufsteen 1896-1904
	■ Tralie 1896-1904

HHO

Afb.25. Aanzicht B-B van de zuidelijke gevel van de oostelijke kelder onder de De Lairessezaal. In kleur de verschillende bouwfases en materialisatie.

Doorsnede: C - C

Fasering

■ ca 1330	■ Rode zandsteen ca 1330
■ XIVB 1e fase	■ Rode zandsteen 1896-1904
■ XIVB 2e fase	■ Tufsteen ca 1330
■ 1896-1904	■ Doornikse steen 1896-11904
■ Recent	■ Balklaag 1896-1904

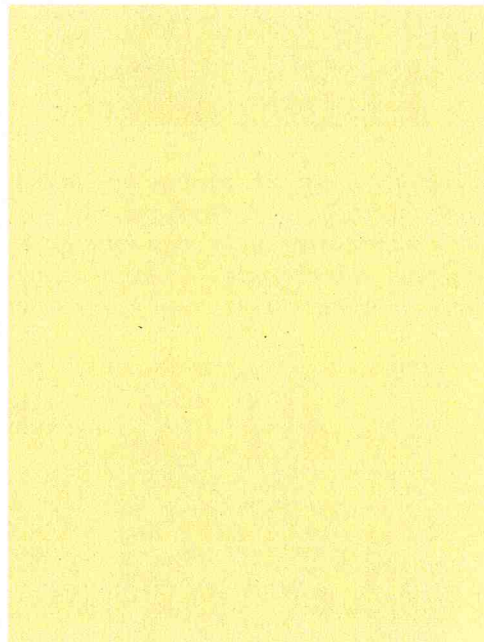
H.H.©

Afb.26. Doorsnede C-C van de zuidelijke gevel van de oostelijke kelder onder de De Lairessezaal. In kleur de verschillende bouwfases en materialisatie.

Afb.27. Doorsnede D-D van de zuidelijke gevel van de oostelijke kelder onder de De Lairessezaal. In kleur de verschillende bouwfases en materialisatie.

Bij het bouwhistorisch onderzoek van de zuidelijke keldergevel van de oostelijke kelder van het De Lairessegebouw zijn de buitenzijde, binnenzijde en twee dwarsdoorsneden, een over de entree en een over het keldervenster, in kaart gebracht. Tevens zijn het aangrenzende keldergewelf en aan de buitenzijde de nis met de enorme spitsboog opgenomen in de documentatie. Het muurwerk van de oostelijke kelder en het keldergewelf van kruisribgewelven zijn uit circa 1330 en opgetrokken in baksteenformaten van 27/27½/28 x 13/13½ x 6/6½ cm. Het metselwerk van de keldermuren heeft een tien lagenmaat van 78 cm en is uitgevoerd in een metselverband van afwisselend koppen- en strekkenlagen. De in tweede instantie toegevoegde uitbouw met korbboog en de later toegevoegde spitsboog hebben overeenkomstige baksteenformaten en tien lagenmaten en zijn eveneens 14de-eeuws. Op de hoeken zijn kop-klezoor hoekoplossingen toegepast.

Afb. 28 en 29. Links de buitenzijde en rechts de het binnenaanzicht van de zuidelijke keldergevel van de oostelijke kelder van het De Lairessegebouw.

Net als bij het muurwerk van de kelders uit circa 1230 en circa 1295 onder de Grote Zaal vertoont het muurwerk ook hier overeenkomstige bouwsporen van een bouwvolgorde. Zo is het muurwerk opgetrokken met gemetselde uitsparingen en een versnijding voor een gebogen gewelflijn voor het keldergewelf. De versnijding voor de gebogen gewelflijn wordt in het metselwerk geaccentueerd door het consequent afwisselende gebruik van koppen en strekken zodat het beeld van een vallende tand in de vorm van een gebogen lijn ontstaat. In de uitsparingen en op de versnijding zijn vervolgens de consoles, waarop de gewelfribben ontspringen, en de gewelfvelden aangebracht. De consoles zijn ieder opgebouwd uit twee blokken natuursteen, de onderste van tufsteen en de bovenste van rode zandsteen. Van de oorspronkelijke kelderentree is het onderste grendelblok van rode zandsteen origineel. Dit is onder andere herkenbaar aan het verschil in afwerking.

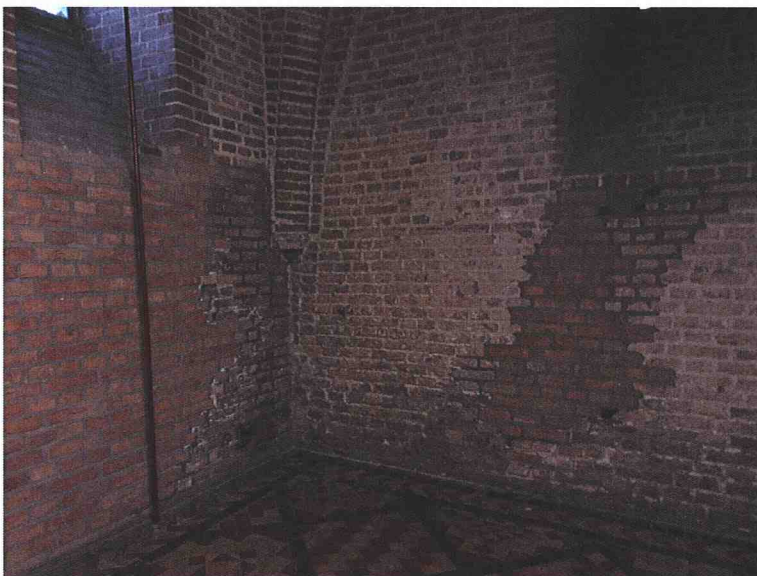
Afb. 30 en 31. Links detail van de kelderdeur met twee smeedijzeren grendels en grendelblokken van rode zandsteen. Het onderste grendelblok is origineel en het bovenste dateert uit 1896-1904. Rechts een console van het keldergewelf, opgebouwd uit twee blokken natuursteen, de onderste van tufsteen en de bovenste van rode zandsteen. Rechts van de console is een rollaagje van de bodem van een recent dichtgezette kaarsnis herkenbaar.

Afb. 32. Detail van de keldergevel met recent inboetwerk en de vernieuwde driepassen. De kinderbinten uit 1896-1904 vertonen afgeschuinde kanten, een biljoen genaamd, die eindigen met een kappelletje (Zie: E.J Haslinghuis – H. Janse, *Bouwkundige termen, Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, Leiden 1997, p. 75). Het natuursteenwerk van tufsteen en rode zandsteen en het traliwerk van het venster dateren uit 1896-1904, op de bovenste zandstenen latei na, die origineel is.

Zo vertoont het onderste grendelblok een fijne frijnslag en het bovenste blok een grove frijnslag als afwerking. Het bovenste grendelblok en de in rode zandsteen uitgevoerde traptreden dateren uit 1896-1904.

De rode zandsteen, tufsteen en het traliewerk van het keldervenster dateren eveneens uit 1896-1904, op de bovenste latei van rode zandsteen na die origineel is. Deze latei heeft als afwerking een frijnslag terwijl het natuursteen van de restauratie van 1896-1904 een gladde afwerking heeft. Ook is de afzaat en het afdekkende gewelfje van de vensternis in 1896-1904 gerestaureerd. Het metselwerk van de oorspronkelijke zijkanten van de entree is in 1896-1904 gereconstrueerd omdat het was afgekapt voor het plaatsen van een deurkozijn.¹ Dit werk is recent grotendeels vernieuwd. De afgeschuinde bakstenen van het recente werk onderscheiden zich van het originele werk door de bezande afschuinde kant (gebakken) terwijl de originele afgeschuinde bakstenen op de afgeschuinde zijde kapsporen vertonen. Vooral de buitengevelzijde vertoont recent inboetwerk, waarbij ook de twee origineel bewaard gebleven driepassen in de entree- en vensternis zijn vernieuwd. Aan de binnenzijde springt het recente inboetwerk onder de afzaat van de vensternis in het oog door de toepassing van cementmortel en de afwijkende baksteenkleur van het inboetwerk. Dit betreft eveneens het recente inboetwerk onder de afzaat van het in 1896-1904 gereconstrueerde keldervenster in de aansluitende oostelijke keldermuur. Aan de buitengevelzijde vertoont het recente inboetwerk ook hetzelfde detonerende beeld. Wat de noodzaak is geweest voor het recente, toch wel ingrijpende inboetwerk aan de beschutte keldergevel en zijmuren van de nis met spitsboog en aan de binnenzijde van de keldermuren is onduidelijk.²

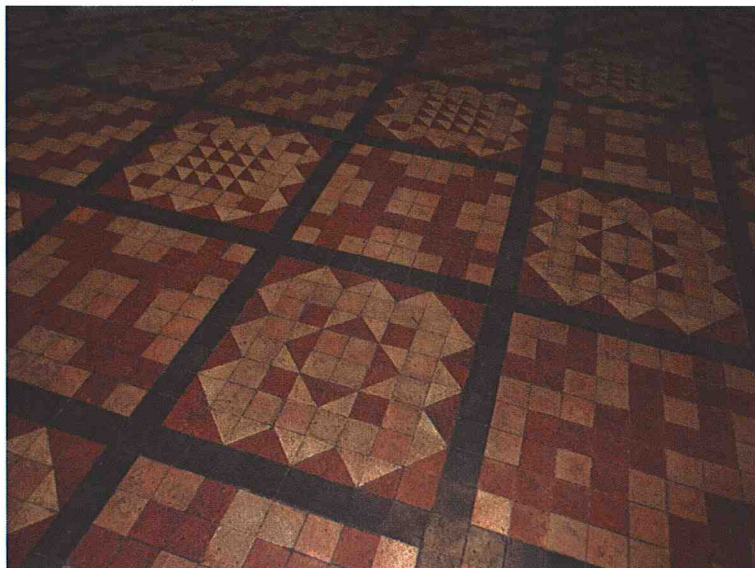
Afb. 33. Detail van de zuidelijke (rechts) en oostelijke keldergevel met recent inboetwerk, dat door de afwijkende baksteenkleur en cementmortel detoneert met het historische metselwerk.

¹ *Beschrijving van de Grafelijke Zalen op het Binnenhof te 's Gravenhage*, 1907, fig. 75, pag. 135.

² Het inboetwerk is uitgevoerd in een moderne baksteen, in cementmortel gemetseld. Baksteen en cementmortel hebben een hogere hardheid dan het omliggende middeleeuwse werk. Dit kan van invloed zijn op het vochttransport in de gevel, waardoor het omringende originele werk aangetast kan worden. Bij vochttransport in gevelwerk dient gedacht te worden aan optrekkend vocht, en bij het inboetwerk onder het venster van de oostelijke keldergevel, aan lekwater via het maaiveld dat aan de buitenzijde aansluit op het muurwerk, halverwege keldervloer en venster.

De vloerconstructie die de nis achter de spitsboog afdekt, heeft vloerdelen op kinderbintjes. De kinderbintjes hebben afgeschuinde kanten met kappelletjes en dateren uit 1896-1904. De nis is afgesloten met een smeedijzeren hekwerk uit 1896-1904 op een bakstenen grondkerend muurtje, dat is afgedekt met een natuurstenen band (Doornikse steen). Bij de hekdoorgang is een afstap van twee traptreden gemetseld.

De vloer van de kelder bestaat uit een in 1896-1904 in patroon gelegde plavuizenvloer van gele, rode en zwarte plavuizen.

Afb. 34. Opname van de in patroon gelegde plavuizenvloer uit 1896-1904.

4.4.3 Waardestelling

De zuidelijke keldergevel van de oostelijke kelder van het De Lairessegebouw behoort tot de bouwperiode van dit bouwdeel in circa 1330. Het is in 1896-1904 gerestaureerd en vertoont recent inboetwerk.

De keldergevel heeft een hoge monumentwaarde vanwege de oorspronkelijke bouwmassa, het keldervenster, de kelder-entree en de architectonische vormgeving van gotische spitsboognissen met driepassen. Een hoge monumentwaarde heeft het restauratiewerk uit 1896-1904 vanwege de zorgvuldigheid in uitvoering. Het recente inboetwerk heeft een indifferente monumentwaarde vanwege het detonerende karakter.

5 Aanbevelingen voor verder onderzoek en documentatie tijdens werkzaamheden

Vanwege de geplande ingrepen ter plaatse van drie van de vier 'hotspots' is aanvullend bouwhistorisch onderzoek wenselijk. Door de eventuele geplande ingrepen zoals doorbraken komt er zicht op de kern van het oorspronkelijk muurwerk zodat de opbouw hiervan in kaart kan worden gebracht. Zo kan de gelaagdheid van de keldermuur tussen de middelste kelder uit circa 1230 en de westelijke kelder uit circa 1295 onder de Grote Zaal worden gedocumenteerd. Bij de Weeskamer van het Rolgebouw is bouwhistorische documentatie gewenst voor de vastlegging van de omvang van de restauratie-ingreep van 1896-1904 en de oorspronkelijke opbouw van de kern van het muurwerk uit circa 1250 (kistwerk?). Bij de keldergevel onder de De Lairessezaal is eveneens aanvullende bouwhistorische documentatie gewenst voor de vastlegging van de oorspronkelijke opbouw van het muurwerk uit circa 1330.

Tijdens de restauratie van 1896-1904 is hoofdzakelijk bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd omwille van een zorgvuldige reconstruerende restauratie. Voortschrijdend inzicht en de aanwezigheid van verschillende bouwperiodes maakt dat het ondergeschikte bouwhistorische onderzoek naar de bouwgeschiedenis uit 1896-1904 aan herziening toe is. Dit betreft onder andere de herinterpretatie van de verschillende bouwperiodes, de relaties tot elkaar en de oorspronkelijke indeling en gebruik van het complex Grafelijke Zalen in de verschillende periodes, met in het bijzonder het Rolzaalgebouw.

Bij de vierde 'hotspot' is een archeologische waarneming van de in zicht gekomen grondlagen wenselijk bij een eventuele verplaatsing van de zes in de huidige vloer opgenomen grafzerken van de kelder uit circa 1295 onder de Grote Zaal. Voor de te verplaatsen grafzerken dient in de kelder of op een andere locatie op het Binnenhof een nieuwe passende opstelling worden gevonden waarbij de serie compleet blijft.

6 Literatuurlijst

Jhr. G.G. Calkoen, 'Het Binnenhof van 1247-1747', in: *Jaarboek Die Haghe* 1902, p. 35-182.

P.J.H. Cuypers, J. Kalf (red.), *Voorloopige lijst der Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, Deel-III, De provincie Zuidholland*, Utrecht 1915.

E.J. Haslinghuis, H. Janse, *Bouwkundige termen, Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, Leiden 1997.

P.C. van der Heiden, H.F.G. Hundertmark, *Grafelijke Zalen Binnenhof, Cultuurhistorisch onderzoek met waardstelling van een drietal 'hotspots' binnen het complex Grafelijke Zalen*, Rapport, Den Haag-Oss, 2018.

J.H. Heijenbroek & G.H.P. Steenmeijer, *Demarcatierapport Binnenhofcomplex, Grafelijke Zalen: Bouwgeschiedenis*, Utrecht 2013.

A. Ising, *Het Binnenhof te 's Gravenhage*, 's Gravenhage 1879.

H. Janse, m.m.v. G.J. Hartkamp, *Zeven eeuwen bouwen in 's-Gravenhage, De bouwwereld in 's-Gravenhage van 1280-tot 1980*, 's-Gravenhage 1980.

H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga, B. Olde Meierink, (red.), *1000 jaar kastelen in Nederland, functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 1997.

E.H. ter Kuile, 'De bouwgeschiedenis van het grafelijk paleis op het Binnenhof', in: *Holland*, Regionaal-historisch tijdschrift, 10^e jaargang, december 1978, p. 313-328

A.J.J. Mekking, 'De Grote Zaal van Floris V te Den Haag, Een onderzoek naar de betekenis van het concept', in: *Holland in wording, De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw*, Hilversum 1991, p. 65-90.

C.H. Peters, *De Landsgebouwen te 's Gravenhage*, 's Gravenhage 1891.

E.C. M. Prins, 'De grafzerken uit de voormalige Hofkapel te 's-Gravenhage', in *De Nederlandsche Leeuw* LXVIII (overdruk uit 1960).

J. de Riemer, *Beschryving van 's Gravenhage*, Delft 1730.

E. Röell, 'Die gräflichen Säle auf dem Binnenhof, Architektur- und bauhistorische Untersuchung', in: G. von Buren e.a. (red.), *Burgen und Schlösser in den Niederlanden und in Deutschland, Forschungen zu Burgen und Schlössern, Band 8*. München, Berlin 2004, p. 35-48.

- R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland, Zuid-Holland*, Zwolle 2004.
- M.M.A. van Veen, m.m.v. E. Esser, *Het grafelijk en stadhoudelijk hof, Den Haag, Een overzicht van opgravingen en waarnemingen van 1770 tot en met 2013*, Haagse Oudheidkundige Publicaties 19, Den Haag 2015.
- D. Veegens, *Verslag omtrent het onderzoek naar het aanwezig zijn van grafsteden of andere historische merkwaardigheden in de voormalige Hofkapel op het 's Gravenhaagsche Binnenhof*, 's Gravenhage 1879.
- J.W. Verkaik, 'Het Binnenhof in Den Haag', in: J. Stöver e.a. (red.), *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid-Holland*, Amersfoort 2000, p. 214-219.
- F.A.J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst, Eerste deel, Voorgeschiedenis en middeleeuwen*, 's-Gravenhage 1928.
- D.J. de Vries, 'Vergelijkend natuurwetenschappelijk dateringsonderzoek', in: *Bulletin KNOB*, Jaargang 1999, 2000, nummer 3, p. 74-84.
- C. de Wit, 'Het ontstaan van het Haagse Binnenhof', in: *Bulletin KNOB*, Jaargang 1954, zesde serie, nummer 7, p. 2-22.
- Beschrijving van de Grafelijke Zalen op het Binnenhof te 's Gravenhage*, In opdracht van den Minister van Waterstaat, bewerkt door de Commissie van Advies en uitgegeven door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, 1907.

7 Colofon

Opdrachtgever

Rijksvastgoedbedrijf

Korte Voorhout 7

2511CW Den Haag

Uitvoering

Restauratie- en Bouwhistorisch Onderzoek

Bureau Voor Bouwhistorisch Onderzoek

